

MEDIJIZACIJA RELIGIJE I RELIGIJSKI IDENTITET KAO ELEMENT ETNIČKIH I NACIONALNIH ARTIKULACIJA U BOSNI I HERCEGOVINI

IRENA PRASKAČ-SALČIN ¹

*Fakultet političkih nauka Univerzitet u Sarajevu,
Bosna i Hercegovina*

SELMA ĆOSIĆ ²

*Fakultet političkih nauka Univerzitet u Sarajevu,
Bosna i Hercegovina*

ELMA HURUZ - MEMOVIĆ ³

*Fakultet političkih nauka Univerzitet u Sarajevu,
Bosna i Hercegovina*

Sažetak: Tekst teorijski analizira povezanost religijskog, etničkog i nacionalnog identiteta kao jednog od složenih transformativnih procesa u društvenoj teoriji. Religija je bila jedan od određujućih elemenata razvoja etnija i nacija u predmodernim društvima. Suvremeno doba kreacije apstraktnih identiteta i bezličnih organizacija revitaliziralo je oživljavanje identiteta zajednice kroz korištenje simboličkog materijala preuzetog iz religija. U bosanskohercegovačkom društvu konfesija je imala snažnu ulogu u izgradnji identiteta što je uvjetovalo procese sakralizacije nacije i religizacije politike i obratno. Izraženi oblici etnokonfesionalizma u Bosni i Hercegovini u smislu revitaliziranja identiteta zajednice u odnosu na religijski simbolički materijal ne pronalaze svoj materijal samo u religijskim fundusima. Oni svoje izvorište pronalaze i u drugim društvenim i kulturnim resursima kakav je i medijski prostor. Mediizacija religije u ovom smislu označavala bi procese u okviru kojih mediji ne produciraju prikaze vjere karakteristične za određenu religijsku zajednicu već one koji služe određenim društvenim funkcijama. Polazeći od stajališta da se prisutni, medijski kreirani religijski narativi ne odnose na promicanje ideja razumijevanja drugog i drugačijeg, već na jačanje religijske identifikacije stanovništva koja se, opet, posljedično reflektira na etničku, nacionalnu artikulaciju i na taj način produbljuje postojeću društvenu razjedinjenost, istraživanje je usmjereno na analizu načina i formi medijskog izvještavanja o religiji i religijskim temama u Bosni i Hercegovini. Rezultati analize pokazuju da mediji, organizirani u različitim etničkim zajednicama prate obrazac dominantnih tema vezanih za samo jednu religijsku zajednicu, i to najčešće kreirajući emotivan ili senzacionalistički ton, čime se, iskorištavanjem religije, religijskih obreda i običaja pri revizionizmu povijesnih događaja i ratnih stradanja, gradi oštar narativ prema pripadnicima drugih etničkih grupacija. Njihovo djelovanje u okviru realnih društvenih okolnosti i prihvatljivih diskursa može biti i drugačije, ako se u obzir uzme činjenica njihove ne samo mogućnosti promicanja postojećih društvenih stavova, već i kreiranja novih.

Ključne riječi: *religija, identitet, etniji, nacija, mediji, mediizacija.*

¹ E-mail: irena.praskac@fpn.unsa.ba

² E-mail: selma.cosic@fpn.unsa.ba

³ E-mail: elma.huruz@fpn.unsa.ba

Abstract: The text theoretically analyzes the connection between religious, ethnic and national identity as one of the complex transformative processes in social theory. Religion was one of the defining elements of the development of ethnicities and nations in pre-modern societies. The modern era of the creation of abstract identities and impersonal organizations revitalized the revival of community identity through the use of symbolic material taken from religions. In Bosnian and Herzegovinian society, confession played a strong role in the construction of identity, which conditioned the processes of sacralization of the nation and religiosity of politics and vice versa. Expressed forms of ethno-confessionalism in Bosnia and Herzegovina in the sense of revitalizing community identity in relation to religious symbolic material do not find their material only in religious funds. They also find their source in other social and cultural resources, such as the media space.

Mediatization of religion in this sense would denote processes within which the media do not produce representations of religion characteristic of a particular religious community, but rather those that serve certain social functions. Starting from the standpoint that the present, media-created religious narratives are not related to promoting ideas of understanding the other and different, but to strengthening the religious identification of the population, which, in turn, is consequently reflected in ethnic, national articulation and thus deepens the already existing social disunity, the research is focused on the analysis of the methods and forms of media reporting on religion and religious topics in Bosnia and Herzegovina. The results of the analysis show that the media, organized in different ethnic communities, follow the pattern of dominant topics related to only one religious community, most often creating an emotional or sensationalist tone, which, by exploiting religion, religious rituals and customs in the revisionism of historical events and war suffering, builds a harsh narrative towards members of other ethnic groups. Their action within the framework of real social circumstances and acceptable discourses can be different, if we take into account the fact that they are not only able to promote existing social attitudes, but also to create new ones.

Keywords: *religion, identity, ethnicity, nation, media, mediatization.*

Uvod

Jedan od osnovnih uvjeta izgradnje mira unutar zajednica jeste razumijevanje i poštivanje različitih religijskih uvjerenja. Suživot podrazumijeva da, bez obzira na vlastita uvjerenja, poštujemo tuđa čak i ako se sa njima ne slažemo. Ako pojedinci i zajednice ne poštuju tuđa uvjerenja, to može dovesti do napetosti, sukoba i podjela. Zbog toga su istraživanja, analiziranja i propitivanja mnogobrojnih društvenih različitosti i mogućnosti njihovog pomirenja, danas snažno angažirana. Analiza medijizacije religije i religijskog identiteta kao elementa etničkih i nacionalnih artikulacija u bosanskohercegovačkom društvu, u prvom redu, pokušava teorijski definirati identitet temeljen na pripadnosti određenoj vjerskoj zajednici i njenim vjerovanjima i praksama kao jednom od najranijih čovjekovih oblikovanja vlastite osobnosti korelirajući njegovu povezanost s etničkim i nacionalnim identifikacijama. Pitanje povezanosti religijskog elementa, kao određujućeg, u smislu takve vrste artikuliranja, razmatrano je u okviru nekolicine stajališta sociologije religije.

Specifična povezanost religijske – etničke – nacionalne identifikacije u Bosni i Hercegovini analizirana je u kontekstu povijesnog narativa tzv. formiranje *milleta* koji je bio mehanizam kulturnog artikuliranja i oblikovanja etničkih skupina i koji je proces etničke i nacionalne identifikacije neodvojivo vezao uz religijsku pripadnost, a povijesno iskustvo pokazalo da su se nacionalni sukobi, uglavnom temeljili na vjerskoj osnovi. Izraženi oblici etnokonfesionalizma u Bosni i Hercegovini analizirani su u smislu teze „ponovnog oživljavanja identiteta zajednice” (Harvieu-Leger, 2000: 162), „korištenjem simboličkog materijala preuzetog iz religija”, a koji se diseminira, između ostalog, i u medijskom prostoru. Medijizacija sadržaja religijskog konteksta označavala bi njegovo posredovanje u oblicima kakav on zaista i jeste, isključivo teološkog karaktera i produkcijske neutralnosti. Problem istraživanja ipak se odnosi na diseminiranje religijskih sadržaja koji se produciraju u kontekstu različitih društvenih i političkih interesa. Takav proces diseminacije označava medijizaciju religije koja u kontekstu bosanskohercegovačkog društva predstavlja neposrednu opasnost po demokratski poredak, odnosno jedna je od mnogih prepreka uspostavljanja suživota, razumijevanja, dijaloga, tolerancije i socijalne kohezije.

Analiza diseminiranog sadržaja 16 uzorkovanih medijskih formata u Bosni i Hercegovini ima za cilj pokazati jesu li medijski prikazi samo prikazi koji diseminiraju vjeru karakterističnu za određenu religijsku zajednicu ili su produkt koji služi određenim društvenim funkcijama, *sakralizaciji nacije* i *nacionaliziranju religijske zajednice* odnosno *religizaciji politike* i *politizaciji religije*, odnosno medijizaciji religije (Hrnjić-Kuduzović, 2020: 94) i/ili vulgarizaciji medijskog prostora (Tadić, 2020: 151).

Ako je jedinstveno komunikološko stajalište da medijski prostor jeste prostor re/prezentacije društvene stvarnosti, a mediji shvaćeni kao promotori i re/prezenti postojećih društvenih stavova, ne možemo izostaviti i njihovu mogućnost promicanja novih ideja i stavova koji će biti opozitni postojećim društvenim diskursima poticanja razjedinjenosti. Shodno nalazima analize, u zaključku, tekst daje i izvjestan vid preporuka produkcije medijskih narativa o religiji i religijskim temama koji mogu, baš kao i religija, biti i „izvor i poticaj razvoja mira“ (Cvitković, 2005:134).

Religijski, etnički i nacionalni identitet

Još od najstarijih vremena čovjek se zanimao i propitivao vlastiti bitak, odnosno ko je, kako vidi sebe te gdje pripada i kako ga drugi vide unutar socijalnog okruženja. Danski književnik Hans Christian Andersen, 1843. godine napisao je bezvremensku alegoriju o pačetu koje se našlo na putu društvenog odbacivanja, neprihvatanja, ponižavanja i ismijavanja od strane drugih, neuklapanja u društvene norme i vlastite samospoznaje, potrage za pripadnošću tj. otkrivanju identiteta.

Pače nikako nije moglo odvojiti pogled od tih divnih i sretnih ptica. A kada su one potpuno nestale iz njegovog vidokruga, pače je ponovo zaronilo na dno, a kada je opet izronilo iz vode, ono je bilo kao izvan sebe. Ono nije znalo ni kako se te ptice zovu, ni kuda lete, ali je osjećalo da ih je zavaljelo kako ništa dosad nije voljelo. Međutim, pače im nije zavidjelo – ta kako bi ono moglo poželjeti da bude onako lijepo!

Ono bi bilo presretno kada bi ga bar patke primile u svoju sredinu...– Evo, ubijte me! – promuca jedno pače i nakloni glavu prema vodi da tako dočeka svoju smrt. Ali što je to? Na glatkoj vodenoj površini pače ugleda sebe! To više nije bilo ono nezgrapno, sivo i ružno pače, nego pravi pravcati labud! Nije bilo presudno to što se izlegao u pačjem gnijezdu, nego to što je na svijet došao iz labuđeg jajeta! (Andersen, 1843)

Ovo nije samo priča koja govori o tome kako bolno i teško može biti suočavanje sa predrasudama i isključivanjem zbog vlastitih uvjerenja, porijekla ili izgleda niti samo pouka da vanjština ne čini i vrijednosti unutarnjeg bića već svjedočanstvo o iskonskoj ljudskoj potrebi za pripadnošću, povezanosti i prihvaćanju.

Osim svakodnevnog života, brojne naučne discipline bavile su se pitanjem identiteta. Etimološko značenje riječi *identitet* dolazi iz latinizma *identitas* podrazumijevajući „istovjetnost, potpunu jednakost; odnos po kojem je netko ili nešto (npr. biće ili svojstvo) jednako samo sebi, tj. isto; skup značajki koje neku osobu (ili svojstvo) čine onom koja jest ili onim što jest“ (*Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, 2025). U ovom smislu pitanje usporedbe nosi dualnost shvatanja potpune istovjetnosti ili, pak, razlikovanja. Identitet se odnosi na to kako ljudi razumiju sebe i šta je za njih značajno. To razumijevanje ostvaruje se u vezi s određenim atributima koji imaju prednost nad drugim izvorima značenja (Lavić, 2014: 317).

Erik Erikson igra centralnu ulogu u uvođenju pojma identiteta i njegovoj popularizaciji u društvenim i humanističkim naukama...Erikson, iako kao znanstvenik pripada oblasti psihologije, u društvenim se naukama smatra „ocem identiteta“ (Džafić, Krčalo, Ramić, 2019: 11). U sociološkim naukama pitanje formiranja individualnih identiteta, tj. načina na koji se oblikuje svijest pojedinca o samom sebi je ujedno i pitanje na koji način pojedinci izloženi različitim društvenim interakcijama to čine. Identitet je podložan promjenama, vremenskim periodima, društvenim interakcijama, procesima socijalizacije „poput priče koja se mora stalno pričati i iznova formulirati u svjetlu novih okolnosti“ (Džafić, Krčalo, Ramić, 2019: 34).

Između filozofskih, psiholoških i socioloških studija najprostija kategorizacija identiteta zauzima opservacije shvatanja identiteta u smislu ličnih, kolektivnih i društvenih formacija. Pod pojmom *ličnog identiteta* podrazumijevamo osobne karakteristike u odnosu na koje se razlikujemo od drugih. Najčešće su to fizičke ili psihičke osobenosti. *Društveni identitet* obično se odnosi na nečiju društvenu ulogu, kao što je rodna, rasna, religijska, politička, ideološka, nacionalna, grupna pripadnost (Džafić, Krčalo, Ramić, 2019: 37). *Kolektivni identitet* definira se kao vid poistovjećivanja s određenom grupom, tj. podrazumijeva neku vrstu zajedništva u odnosu na druge društvene grupe.

Identitet temeljen na pripadnosti određenoj religijskoj zajednici i njenim vjerovanjima i praksama nazivamo *religijskim identitetom*. Ovaj oblik identifikacije pripada redu najranijih čovjekovih oblikovanja vlastite osobnosti u kolektivu, odnosno jednog kolektiva u odnosu na drugi, na temelju religijske identifikacije, s obzirom na to da se prvi oblici religije javljaju još u prvobitnim ljudskim zajednicama kao posljedica čovjekovih uviđanja da se mnoge stvari u prirodi dešavaju i bez njegove volje i da on na te pojave ne može utjecati niti ih kontrolirati ma koliko se trudio (Lavić, 2014: 587).

Dakle, religiju bismo mogli odrediti kao vjerovanje u nadnaravno i sveto, izraženo religijskim običajima, obredima i simbolima o kojima se skrbe religijske organizacije i religijsko vodstvo, i koje sljedbenike date religije opskrbljuju moralnim definicijama (Cvitković, 1999: 27). Religijski identitet podrazumijeva izražavanje konfesionalne pripadnosti određenoj religijskoj zajednici, individualno prihvatanje vjerskih načela i sudjelovanje u religijskim obredima. U kolektivnom identitetu povezani su porijeklo i povijest, prošlost i budućnost, pripadnost tradiciji i rituali koji se prakticiraju u kolektivnim svečanostima i proslavama pomoću kojih se učvršćuje osjećanje pripadnosti i solidarnosti u simbiozi sa drugima (Džafić, Krčalo, Ramić, 2019: 120).

Vrlo često religijski identitet prožimaju elementi etničke i/ili nacionalne pripadnosti. Pod pojmom *etničkog identiteta* podrazumijevamo osjećaj pripadnosti pojedinca određenoj etničkoj skupini u odnosu na zajedničko porijeklo, kulturu, jezik, tradiciju, teritorij ili religiju.

Smith (1986: 22-29, 32) pod etničkom zajednicom podrazumijeva imenovane ljudske populacije koje se identificiraju u odnosu na: zajedničko ime, povijest i kulturu, zajedničke mitove o porijeklu te zajednički teritorij i osjećaj solidarnosti. Etnička identifikacija, prema Smithu, u ovom kontekstu podrazumijeva i kulturna obilježja unutar zajednice poput jezika, običaja i religije. Smith (1986: 34-37) smatra da je, između mnoštva drugih faktora, upravo organizirani vid religije, koja se inkorporirala u načine života predmodernih naroda, odigrao značajnu ulogu u razvoju etnija. *Etnocentrizam* kao mitsko-simbolski kompleks (*mythomoteur ili politički mit*) koji postaje fokus identiteta zajednice, Smith (1986: 58, 59) povezuje, između ostalog, upravo sa religijskim formama, odnosno sa sistemima mitova, sjećanja i simbola predmodernih etnija. Religijske faktore izdvaja kao one koji su, između mnogih, imali najvažnije značenje u očuvanju etničkih identiteta u predmodernom periodu uvažavajući utjecaj drugih ključnih faktora i društvene aspekte religije.

Lavić (2014) tvrdi da je jedan od najmoćnijih izvora identiteta u Evropi 1900. godine bio nacionalni osjećaj. Sociologija nacije daje teorijski okvir za proučavanje društvenog porijekla, razvoja, strukture, funkcioniranja i utjecaja nacije kao oblika kolektivnog identiteta i nacionalizma kao ideologije, pokreta i političke prakse u modernom društvu. *Teritorijalizam* koji Smith (1986: 139-140) označava kao novi pojam zajednice sjedinjene granicama, vladom i politikom bio je osnova za formiranje *nacija*. Ipak, prema autoru, ovaj, tada novi pojam zajednice, u nekim dijelovima svijeta usko je bio povezan s etničkim principima. U procesima razvoja nacija iz etnija, etniji su se, prema Smithu, morali adaptirati u izvjesne građanske modele. Smith (1991: 14) definira naciju kao imenovanu ljudsku populaciju koja dijeli zajedničku, povijesni teritorij, mitove i sjećanja, masovnu javnu kulturu, ekonomiju te prava i dužnosti podjednako vrijedne za sve članove.

Postojanje ovih zajedničkih pretpostavki nam omogućava da nabrojimo temeljne karakteristike nacionalnog identiteta na sljedeći način:

- povijesni teritorij ili domovina
- zajednički mitovi i povijesna sjećanja
- zajednička, masovna javna kultura
- zajednička zakonska prava i dužnosti za sve članove
- zajednička ekonomija s teritorijalnom mobilnošću članova (Smith, 1991: 14)

Time, Smith (1991: 14) naglašava složenu, apstraktnu i višedimenzionalnu prirodu nacionalnog identiteta.

Nacija, ustvari, crpi elemente drugih vrsta kolektivnog identiteta, što objašnjava ne samo način na koji se nacionalni identitet može kombinirati s ovim drugim vrstama identiteta – klasnim, religijskim ili etničkim – već i kameleonske permutacije nacionalizma, ideologije, s drugim ideologijama poput liberalizma, fašizma i komunizma...Nikada se ne može svesti na jedan element...(Smith, 1991: 14).

Novi, globalizirajući i tehnološko determinirajući diskurs pitanja nacionalnog / etničkog identiteta sve više govore u prilog izgradnje tzv. apstraktnih identiteta. Umreženo društvo oslabilo je države u smislu kojih su imale povijesni monopol nad mogućnošću kreiranja snažnih veza sa nacijom. Pa ipak, ove tendencije modernosti samo su iznova reintegrirale etničke i nacionalne osjećaje pripadnosti.

Pojedinci koji ostaju u stegama tradicionalnog obrasca ponašanja nemaju svoje „ja“ i zato se zaklanjaju iza nekog autoriteta (vladara, nacije, oca). Modernost je razbila zaštitni okvir male zajednice i tradicije i zamijenila ih mnogo većom bezličnom organizacijom. Iz tog razloga individue su se osjetile usamljenim, otuđenim u svijetu u kojem im je nedostajala psihološka podrška i osjećanje sigurnosti koje su obezbjeđivala tradicionalna ustrojstva... Kao reakcija na apstraktni model identiteta ponovo su oživjeli nacionalni i etnički identiteti da bi se pronašla čvršća tačka oslonca (Džafić, Krčalo, Ramić, 2019: 116).

Analizirajući međusobni utjecaj društva i religije, povijesni razvoj religijskih praksi i njihovu povezanost sa različitim aspektima društvenog života te utjecaj religije na socijalnu strukturu i svakodnevni život, sociologija religije u mnogobrojnim teorijskim konstelacijama razmatra i transformativne procese prožimanja religijskog, etničkog i nacionalnog identiteta.

U cilju razumijevanja religijskog identiteta kao elementa etničkih i nacionalnih artikulacija bitno je spomenuti nekoliko dominantnih stajališta sociologa/inja religije.

Harvieu-Leger (2000: 158, 159) smatra da baština povijesnih religija ne omogućava samo pojedincima da shvate svoje postojanje već se može „kolektivno reciklirati na vrlo različite načine, pri čemu se mobilizaciji denominacijskih simbola u svrhu identiteta daje počasno mjesto“.

Dakle, religija se može ugraditi u druge simboličke konstrukcije, posebno one koje dolaze do izražaja u razvoju etničkog identiteta. Ako se dopusti da je „etnički faktor, na isti način kao i religijski, zasnovan na kompozitu simbola i vrijednosti“, spajanje oba faktora može se promatrati kao oblik preklapanja, čak i superponiranja, etičko-simboličkih entiteta koji su sve manje i manje različiti (Harvieu-Leger, 2000: 158, 159).

Smatrajući da se, slabljenjem društvenih, političkih i konfesionalnih veza unutar zapadnih, demokratskih društava, mahom individualistički orijentiranih, stvara tzv., naizgled, „obrnut fenomen etnodenominacijske identifikacije“ (Harvieu-Leger, 2000: 160). Korištenje vjerskih simbola u korist stjecanja identiteta, oživljavanje identiteta zajednice, smatra autorica, naročito u kontekstu multikulturalnih društava, može biti opasnost po demokratsku stabilnost.

Ta reintegracija sama po sebi podrazumijeva obnovljene oblike mobilizacije i izmišljanja zajedničkog sjećanja, iz simboličkog materijala preuzetog iz tradicionalnog fonda povijesnih religija, ali podjednako i iz resursa koje nudi profana povijest i kultura, a koji se i sami prerađuju u skladu s društvenim i političkim interesima kojima služe (Harvieu-Leger, 2000: 162).

Upravo, ti drugi resursi koje naglašava Harvieu-Leger imaju mogućnost, ne samo da crpe simbolički materijal religijskog fonda već i da ga proizvode u skladu sa različitim interesima, a koji će u smislu medijske uloge u re/prezentaciji religije i religijskih tema biti elaborirani u narednim podnaslovima.

U potrazi za zajedničkim smislom i identitetom, Bellah (1967) transformaciju religije, u modernom dobu vidi, upravo, u kontekstu analiziranih medijskih re/prezentacija, u okviru kojih ona uključuje elemente njegovog koncepta *građanske religije*. Bellah (1967: 101-105) koncept *građanske religije* predstavlja kao skup vjerovanja, simbola i rituala koji pružaju transcendentni okvir za shvatanje iskustva nacije u njenoj povijesti i koja služi kao integrirajuća sila, dajući naciji zajednički moralni i duhovni identitet.

Primjeri ovog koncepta uključuju, npr., pozivanje na Boga u političkim govorima, poštivanje nacionalnih spomenika i proslavu nacionalnih praznika s kvazi – religijskim značenjem. S druge strane, prema Hayesu (1960), religija ne mora biti shvatana samo kao integrirajući element nacionalnog identiteta već nacije i države mogu postati apsolutni autoriteti poput božanstva, nacionalni heroji i politički lideri sveci, sveti rituali, proslave nacionalnih praznika, sveti simboli nacionalni, poput zastave, grba ili himne, a nekritički patriotizam i lojalnost glavna vjera i dogma. Prema autoru, religija je pronašla funkcionalnu zamjenu u modernom dobu a to je nacionalizam u smislu sekularne religije. Nacionalizam je preuzeo mnoge funkcije i forme religije jer se služi kao i tradicionalna religija:

- pružanjem smisla i cilja (pojedincima omogućava osjećaj pripadnosti te pronalazi svoje značenje u služenju većem entitetu – naciji);

- moralni kompas u okviru kojeg se tradicionalni religijski, etički sistem zamjenjuje onim što je „ispravno” za naciju;
- društvenom integracijom jer djeluje kao integrirajuća sila, ujedinjujući ljude različitog porijekla i stvarajući zajednički identitet te osjećaj solidarnosti (Hayes, 1960: 164-172).

Gentile (2006: xiv, 45) tvrdi da su upravo sekularne ideologije i totalitarni pokreti 20. stoljeća preuzeli takav oblik i funkciju tradicionalne religije konstituirajući je u termin *političke religije*. On političku religiju ne vidi kao ideologiju koja je protiv tradicionalne religije već kao ideologiju koja funkcionira kao religija. Politička religija je sekularni sistem vjerovanja, mitova, rituala i simbola koji uspostavlja svetost određene političke cjeline – nacije, države, partije, klase ili rase zajednice. Ona daje apsolutni smisao postojanju pojedinca i zajednice zahtijevajući bezuvjetnu lojalnost i spremnost na žrtvu. Specifični religijski elementi koje politička religija koristi su stvaranje mitske povijesti i kultova ličnosti koji se tretiraju kao nepogrešivi. Gentile je političku religiju predstavio kao odgovor na opadanje tradicionalne religijske duhovnosti u modernitetu. Totalitarni režimi su tu prazninu popunili jer jedino oni mogu stvoriti da politika bude jedina i apsolutna sfera svetoga (Gentile, 2006: 138-142).

Građanske i političke religije pripadaju općem fenomenu, sekularnoj religiji. Ovaj termin se koristi za opisivanje manje ili više razvijenog sistema vjerovanja, mitova, rituala i simbola koji stvaraju auru svetosti oko entiteta koji pripada ovom svijetu i pretvaraju ga u kult i predmet obožavanja i odanosti (Gentile, 2006: 1). Na tragu toga je i Asadovo (2003) stajalište u okviru kojeg sekularizam smatra novom „konfiguracijom moći” koja definira šta je to zapravo religija. Poanta je u tome da je javna sfera prostor nužno (ne samo kontingentno) artikuliran moći (Asad, 2003: 184).

U kontekstu Asadovog (2003) shvatanja sekularne države ne eliminiraju religiju već definiraju koji dio religijskog identiteta mora biti privatan a koji javan. Sekularizam ne inzistira samo na tome da se vjerska praksa i vjerovanja ograniče na prostor u kojem ne mogu ugroziti političku stabilnost ili slobode „slobodnomislećih” građana (Asad, 2003: 191).

S gledišta sekularizma, religija ima mogućnost ili se ograničiti na privatna vjerovanja i štovanje ili se uključiti u javni razgovor (...) U oba slučaja sekularizam takvu religiju vidi kao onu koja mu je potrebna (Asad, 2003: 199). Za posljedicu toga Asad (2003) vidi karakterističnu legitimizaciju određenih većinskih etno-religijskih tradicija kao nacionalnih. U biti, autor formira tezu “proizvodnje religije” u okviru koje se legitimnom religijom obično smatra ona koja je privatna, tolerantna i apolitična dok marginalizira druge, često javne, oblike prakse označavajući ih kao „fanatizam“ ili „praznovjerje“. Prema autoru, u tom procesu nije samo riječ o proizvodnji religije već i o “proizvodnji manjina” u smislu koje javni prostor ostaje rezerviran za sekularizirani, nacionalni, kulturni diskurs a marginalizirane etničke i religijske grupe bivaju prisiljene svoj identitet zadržati u privatnoj sferi i boriti se za svoja prava kao neintegralni dio nacije (Asad, 2003: 159-180).

Sekularna država nije ona koju karakterizira religijska ravnodušnost, ili racionalna etika - ili politička tolerancija. To je složen aranžman pravnog rasuđivanja, moralne prakse i političkog autoriteta. Taj aranžman nije jednostavan ishod borbe sekularnog razuma protiv despotizma religijskog autoriteta. Ne možemo razumjeti aranžmane koje sam pokušao opisati ako krenemo od uobičajene pretpostavke da je bit sekularizma zaštita građanskih sloboda od tiranije religijskog diskursa nego da religijski diskurs uvijek nastoji okončati raspravu, a sekularizam stvoriti uvjete za njezin procvat (Asad, 2003: 255).

Sa druge strane, apologetička stajališta, većinom u okvirima teoloških formacija, naglašavaju da je religija pozitivan izvor moralnog i etičkog fundamenta, odnosno u ovom smislu da ona nije samo element etničkog i nacionalnog identiteta već etički i moralni temelj, čuvar kulturnih i tradicijskih elemenata i kohezivni element kontinuiteta zajednica. Današnja forma sekularnih zakona i normi, prema apologetičkim stajalištima imaju svoje korijene u teološkim principima. Berman (1983) je stajališta da je zapadna pravna tradicija, zapravo religijska tradicija, ne samo ukorijenjena u specifičnoj teologiji već i u činjenici da su je razvili ljudi koji su vjerovali u tu istu teologiju.

Većina kritika Gentileove političke religije usmjerena je na opasnosti nacionalizama osujećenih moralnih religijskih načela i potrebu povratka pravom duhovnom autoritetu.

Povezanost religijskog, etničkog i nacionalnog identiteta predstavlja jedan od složenih transformativnih procesa u društvenoj teoriji. Iz nekolicine elaboriranih stajališta, možemo rezimirati, da se ovi vidovi identifikacije ne prestano, međusobno modificiraju i redefiniraju. Sakralizacija etnosa, odnosno pridodavanje svetosti etničkim simbolima, u prošlosti, omogućilo je učvršćivanje etničke identifikacije koja će se, u periodu moderne, na izvjestan način sekularizirati i politizirati a zajednice, formirane u smislu etničko/religijske simbolike, postati nacionalne zajednice. Na transformativnom putu religijskog – etničkog – nacionalnog nacija se koristi (ili preuzima) etničko-religijskom simbolikom integrirajući je u oblike masovne, javne kulture. Takvu vrstu integracije, između ostalog, omogućavaju i mediji.

Religijski identitet u Bosni i Hercegovini kroz povijest i nacionalne / etničke artikulacije

Bosanskohercegovačko društvo, povijesno definirano u kontekstu multikulturalnog, multikonfesionalnog, multietničkog, multinacionalnog, (bilo) je različitim kulturnim, konfesionalnim, nacionalnim, religijskim i etničkim utjecajima koji su na mnogo načina mijenjali društvene odnose. Šavija-Valha (2009) navodi da svoju multikonfesionalnost duguje nekolicini bitnih povijesnih činjenica: paganskim vjerovanjima, plemenskoj religioznosti (poimanju vjere kao primarno kolektivne), procesu kristijanizacije bosanskohercegovačkog stanovništva tokom IX. i X. stoljeća, utjecajima katolicizma, pravoslavlja, islama, judaizma, ateizma, Crkvi bosanskoj i geopolitičkoj poziciji. Kao rezultanta tih utjecaja, slabo organizirane crkvene zajednice – s malobrojnim neobrazovanim klerom, udaljene od glavnih tokova i centara religijske moći, s vladarima indiferentnima prema religijskim pitanjima – nisu ni na koji način mogle uspostaviti autoritet među stanovništvom (Šavija-Valha, 2009: 51).

Bosanskohercegovačkom konfesionalnom pluralizmu pridonijela je i uloga institucionalizirane autohtone Bosanske crkve posve neovisne od katoličkih i pravoslavnih utjecaja. Crkva bosanska je imala, s jedne strane, dualistička i ezoterna obilježja, a, s druge strane, obilježja narodne i državne crkve (Lavić, 2014: 123). Pored mnogobrojnih povijesnih interpretacija izdvajaju se dva dominantna teorijska stajališta koja određuju Crkvu bosansku bogumilskom i ono kojim je pripadala katoličkom monaškom redu.

Sa dolaskom vladavine Osmanskog carstva u Bosni i Hercegovini dolazi do preobraćanja / prihvatanja religije pripadnika svih triju grupa i ta preobraćanja nisu išla samo u smjeru islama, već vrlo često u smjeru pravoslavlja, a rjeđe i prema katoličanstvu (Šavija-Valha, 2009: 56). Autor tvrdi da ovdje nije bilo riječi o prisilnoj asimilaciji već o jednom vidu strategije u osnovi koje je uključivanje naroda vršeno kroz priznavanje i očuvanje njihove kulturne specifičnosti. Formiranje *milleta*, bio je mehanizam kulturnog artikuliranja i oblikovanja etničkih skupina koji je, prema autorima, proces etničke i nacionalne identifikacije neodvojivo vezao uz religijsku pripadnost i činio s njom neraskidivu vezu do današnjih dana.

Otomansko Carstvo u biti je prepoznavalo i priznavalo grupnu pripadnost svojih podanika ne kroz njenu etničku karakterizaciju, već kroz vjeroispovijest. Bez obzira na njihovu teritorijalnu koncentraciju, millet je okupljao pripadnike iste vjere u relativno autonomne grupe. Svaka je imala vlastitu unutarnju hijerarhiju, a u konačnici svi su bili pod vlašću sultana (Šavija-Valha, 2009: 58).

Autor interpretira dvije dominantne perspektive religioznosti stanovništva u Bosni i Hercegovini u ovom periodu porijeklom iz dviju realnosti – političke i društvene. Jedna govori u prilog činjenici da je privilegirani politički položaj u Osmanskom Carstvu imalo muslimansko stanovništvo s obzirom na to da je islam bio vladajuća religija, a druga o postojanju tzv. narodne religije koja je obilovala simboličkim praksama interakcije između sve tri religijske zajednice. Između ova dva diskursa religija je „temeljni ‘instrument’, mehanizam artikulacije nacionalnih identiteta“ (Šavija-Valha, 2009: 65).

Povijesna retrospektiva u razmatranju religijskih identiteta u Bosni i Hercegovini kao specifični, prijelomni period vodi nas u period antinacionalne orijentacije (Zgodić, 2000: 277), period bivše SFR Jugoslavije gdje se religijska pripadnost zadržavala u fundusima privatnosti a političko uređenje onemogućavalo nacionalističke tendencije. Zgodić (2000) navodi kako su se načela Titovog političkog mišljenja u kontekstu odnosa država-religija-društvo odnosila na to da se:

- prema religiji kao povijesnoj realnosti i djelatnoj potrebi ljudi ne može odnositi državnom-represivnom politikom,
- religija i država u pravnom i političkom smislu moraju odvojiti,
- mora poštovati jednakost svih vjerskih zajednica sa stanovišta njihovog ustavnopravnog i političkog položaja u društvu,
- javna sloboda vjeroispovijesti, religioznost kao privatnost i nepovredivost religijskih osjećanja moraju ustavnopravno osigurati,
- treba postojati javno, socijalno manifestiranje religijske pripadnosti,
- vjerske zajednice trebaju slobodno voditi u smislu institucionalnog organiziranja i autonomnog aktiviteta u smislu zadovoljavanja religijskih potreba,
- religioznost ne promatra kao smetnja ili prepreka sudjelovanja građana-vjernika u izgradnji socijalizma,
- religija treba biti osnova emancipatorske politike,
- politizacija religije i klerikalizam, kao pretvaranje religije u ideologiju, odnosno ideologije i politike koje manipuliraju religijskim osjećanjima, promatraju politički i ustavnopravno nelegalnim (Zgodić, 2000: 279-282).

Autor Titovu politiku u ovom kontekstu, determinira kao jasno ukazivanje na potrebu odvajanja religijske i nacionalne pripadnosti vodeći se iskustvima u okviru kojih je povijest jugoslovenskih naroda ispunjena nacionalnim sukobima na vjerskoj osnovi. Dakle, ovim uvjetovajući da se religija ne pojavljuje kao činilac netrpeljivosti naroda. Podržavajući ideju da crkve treba da budu nacionalne ili narodne u suprotnosti je sa nelegitimnosti klerikalizma. Kako tvrdi autor, crkva se ne može apsolutno povući u sferu čistog religijskog učenja jer sudjeluje u duhovnom oblikovanju vjernika, odnosno građana koje se samim tim reflektira i na njihovo svjetovno ponašanje.

Prema podacima popisa stanovništva iz 1991. godine Cvitković (2005: 10) navodi da je u Bosni i Hercegovini, prije rata, živjelo 4.770.000 stanovnika, Muslimana (danas Bošnjaka) bilo je 43,38% koji su, prema religijskoj tradiciji, pripadali islamu – islamsku samoidentifikaciju imalo je 42,76% stanovnika, Srba je bilo 31,18%, po religijskoj tradiciji pripadali su pravoslavlju – pravoslavnu samoidentifikaciju imalo je 29,39% stanovnika, Hrvati su činili 17,36% stanovnika i po tradiciji su pripadali katoličanstvu – katoličku samoidentifikaciju imalo je 13,56% stanovnika. U ovom periodu snažna konfesionalna svijest bila je osnova za kreiranje i ličnog i kolektivnog identiteta ali i nacionalne svijesti.

Cvitković (2005: 11) postavlja pitanje zašto je u svijesti stanovnika Bosne i Hercegovine snažna identifikacija nacionalnog i konfesionalnog tvrdi da kada je zemlja zajednička ono što preostaje je konfesija kao znak posebnosti. Tako je konfesija u Bosni i Hercegovini imala snažnu ulogu u razvitku identiteta: tri konfesije pomogle su razvitak tri identiteta, a onemogućila razvoj jednog (Cvitković, 2005:11) tvrdeći da u Bosni i Hercegovini nije bio rat između katolika, pravoslavnih i muslimana, već rat između hrvatskog, srpskog i bošnjačkog etnonacionalizma, koji su za svoje borbe znali iskoristiti religije i religijske zajednice. Posljedice rata u Bosni i Hercegovini ne samo da su donijele izmijenjenu demografsku sliku, već i odsustvo bilo koje vrste kohezivne povezanosti, kako kaže Cvitković (2005: 13) „do apsurdna izražene etničke identitete“ i život „po nacionalno-konfesionalnom predznaku“.

Razmatrajući sociološke karakteristike bosanskohercegovačkog društva u odnosima s religijskim zajednicama Cvitković (2005: 139-143) navodi nekoliko karakteristika postsocijalističkih država:

- tri religijske zajednice nisu gradile svoj identitet samostalno već u tijesnoj vezi s tri vodeće nacionalne stranke;
- njihov odnos prema državi varirao je od težnji za ovladavanjem nad državnim vlašću do težnji potpunog odvajanja i negiranja;
- politički programi stranaka temeljeni su na načelima religijskih zajednica iz kojih potječe najveći broj sljedbenika;
- *sakralizacija nacije* i *nacionaliziranje religijske zajednice*, odnosno *religizacija politike* i *politizacija religije*;
- postojeći status u državi koji su izgradile tri religijske zajednice tj. status *državne konfesije* u okviru kojih je uvijek jedna na druga dva područja u poziciji manjine;
- ako se za prošli sistem može reći kako je ateizam bio poželjan a religija nepoželjna, danas se radi o sličnom apsurd, tj. nepoželjnosti ateizma i društvenoj poželjnosti religije (Cvitković, 2005:139-143).

Autor smatra da ovaj vid povratka religiji može biti izraz slobodnijeg iskazivanja religijskih osjećaja, ali porast broja vjernika, nužno, nije označio promociju istinske religijske pobožnosti, već omalovažavanje religijske raznolikosti.

Pojava etnokonfesionalizma implicira stajališta Kymlicka (2003: 23) da multinacionalne države ne mogu opstati ako razne nacionalne skupine nemaju osjećaj privrženosti prema široj političkoj zajednici u kojoj zajedno žive i shvatanja da dimenzija multikulturalnosti ne isključuje „bilo kakve kulturne komponente u nacionalnom identitetu, nego prije činjenica da se svatko može integrirati u zajedničku kulturu, bez obzira na rasu ili boju kože“. (Kymlicka, 2003: 38). Bosanskohercegovački formati multikulturalnog, multikonfesionalnog, multietničkog i multinacionalnog, ilustriraju stajališta Kymlicka (2003: 42), u okviru kojih, nacije zahtijevaju neki oblik političke autonomije ili teritorijalne nadležnosti, ili, čak, odcjepljenje, ako misle da je unutar šire države njihovo samoodređenje nemoguće.

Prema autoru (Kymlicka, 2003: 107), u takvim konstelacijama, nacionalne manjine koje percipiraju sebe kao poseban narod a ne kao dio zajedničke nacije se moraju ili asimilirati ili odcijepiti.

Pri tome, ukoliko takve manjine sebe percipiraju kao pripadajuće susjednim, „matičnim državama”, koje sebe vide njihovim „legitimnim zaštitnikom”, vjerovatnost nasilja se dramatično povećava (Kymlicka, 2003: 86).

Možemo zaključiti da su na identitetsku ulogu religije u bosanskohercegovačkom društvu snažno utjecala povijesna društveno-politička okruženja, odnosno da je ona svoju povijesnu dimenziju integrirajućeg faktora i kohezivne funkcije zamijenila dezintegracijskom, političkom i ideološkom funkcijom.

Bosna i Hercegovina je, dakle, kvalitetan i sasvim sigurno autentičan primjer djelovanja političkih religija po obrascu i principu imaginiranja i projektiranja drugoga i različitoga kao neprijatelja u novijoj povijesti Evrope (Tadić, 2020: 65).

Pitanje političkih religija Bosne i Hercegovine kroz prizmu “mehanizma sakralizacije identiteta” s znanstvene tačke gledišta može da se sagledava na dvije ravni. Najprije, radi se o ulogama koje možemo izraziti u obliku “političkih instrumentalizacija institucionalne religije” koje realiziraju i zloupotrebljavaju vodeće nacionalne elite te, s druge strane, u samom nacionalizmu kao vrsti autentične političke religije (neraskidivo vezane s modernističkim projektom) (Tadić, 2020: 66).

Tadić (2020: 68) smatra da je bosanskohercegovačko iskustvo, odnosno „konstrukcija i kontinuirana egzaltacija etnoreligijskog sakralnog diskursa „sociološki presedan” koji se očituje u dvosmjernom mehanizmu sakralizacije identiteta – sakralizacijom nacionalnog i nacionalizaciji sakralnog u okviru koje etnička pripadnost implicira religijsku i obratno.

Medijizacija religije

Neočekivani javni interes za religijom, između ostalog i medija, osamdesetih godina prošlog stoljeća, Casonova (1994: 3) vidi u „izlasku religije“ iz sfere privatnosti. Casonova smatra da je diferencijacija religije od sekularne sfere uvjetovala tzv. deprivatizaciju religije, kao proces u okviru kojeg su religijske institucije bile prisiljene ponovno ući u javni prostor na način kojim nisu revitalizirale moralni, etički, religijski kodeks, već su postale silnice društveno-političkog života.

Mnogobrojne religijske organizacije koje djeluju na američkom tlu odvojene su od države i nijedna ne uživa posebnu podršku vlasti. To ne znači da važi i obratno. Religijske organizacije i te kako nastoje da utiču na donošenje političkih odluka i izbor kandidata za najviše političke funkcije (Radojković, Stojković, 2009:117).

Analizirajući povijesna iskustva (svjetske) religije i religijske organizacije imale su tendenciju rasprostiranja, širenja u smislu pridobivanja sljedbenika i u toj misiji često su bivali dijelom državnih ili političkih aspiracija i interesa izazivajući čak i ratne sukobe. U tom smislu, njihova komunikacijska uloga nije se samo odnosila na misionarstvo i persuazivnu moć, sa pojavom medija, otvorit će se nove mogućnosti koje će, na mnogo različitih načina utjecati na razvoj komunikacijske/medijske djelatnosti. U starom i srednjem vijeku posebno izražena disciplina vjerskog govorništva bila je u funkciji pridobivanja sljedbenika i širenja vjerskog učenja.

Kako navodi Tucaković (2000: 53) u crkvenom govorništvu dominirali su elementi jednosmjernе komunikacije u kojoj se ističu propovijedi i pridike, a u komunikaciji među muslimanima dominirala je besjeda u okviru kojih se religijsko učenje širilo uz pomoć jedne specifične interakcijske komunikacije. U okrilju crkve, u tom periodu, razvit će se i posebno specijalizirane institucije tzv. bratstva za širenje vjere (*Congregatio de propaganda fide*) koje su koristile informacije u cilju realizacije određenih vjerskih i političkih ciljeva.

Ove institucije u povijesti će biti određene na temelju nastanka i razvoja specifične komunikacijske, persuazivne djelatnosti tj. propagande. U srednjem vijeku vjerske institucije postaju glavni nosilac kontrole nad informacijom i sredstvima njenog širenja. Raspolaganje informacijama je zapravo bilo u funkciji kontrole nad društvom, sredstvo vlasti (Tucaković, 2000: 52).

S pojavom pisane riječi u okviru vjerskih institucija tog perioda razvijaju se i službe za ručno umnožavanje knjiga tzv. *skriptoriji* a revolucionarno otkriće Gutenbergove štamparske prese omogućilo je da prve štampane knjige budu, upravo knjige religioznog sadržaja. U povijesti označen kao protureformacijski pokret, crkveni obračun s otvaranjem ljudske misli i nauke nasuprot dogmatskom učenju obilježit će i *Index librorum prohibitorum* tj. javno uništavanje (spaljivanje) nepoćudnih knjiga.

Tucaković (2000: 145) navodi da je cenzura, kao izraz nastojanja da se sačuvaju pozicije moći i vlasti, krajem 15. stoljeća, bila vezana za djelatnost samih katoličkih biskupa koje je na tu dužnost postavljao lično papa. Možemo zaključiti da su religija i religijske institucije u povijesti imale značajan utjecaj na razvoj sveukupne komunikacijske odnosno medijske djelatnosti koja će se sa kasnijim razvojem medijskih platformi i informacijsko-komunikacijskih tehnologija usavršavati uvažavajući njihovu značajnu funkciju, ulogu i moć.

Radojković i Stojković (2009: 113) navode kako je postojanje utjecaja religijskih organizacija na cjelokupni informacijsko-komunikacijski sistem teško utvrditi, ali je njegovo postojanje nesumnjivo. Autori navode npr. da Katolička crkva ima razvijenu medijsku mrežu koja uključuje različite medijske formate (Vatikanski informacijski servis, Radio i televizija Vatikan), a da islamske zemlje većinu medijskih programa usmjeravaju ne samo u kontekstu religijskog učenja, već kao sveukupnog sistema vrijednosti života.

Na američkom tlu, za razliku od evropskog, primjetno je, kako, autori navode, tržište religijskih učenja, na kojima djeluju zakoni ponude, potražnje i marketinga gdje od vještine propovijedanja i pridobivanja vjernika ovisi opstanak određenog religijskog učenja.

U tom smislu, treba razlikovati medije koji djeluju sa prefiksom religijskih, odnosno onih koji su osnovani, financirani i kontrolirani od religijskih organizacija, medije koji djeluju na tlu država u kojima postoje statusi državne religije i medije koji su u različitim društvenim okruženjima izloženi utjecajima religijskih organizacija i učenja ili posve neovisno diseminiraju religijske teme i narative o religijskim identitetima. Od velike važnosti je i postojanje drugih komunikacijskih kanala u online sferi, a koji ostavljaju mogućnost svakom pojedincu kreiranja i diseminiranja različitih ideja, tema i stavova u javnom prostoru. Procesima selektiranja i uokvirivanja tema koje će se naći na agendama mediji imaju mogućnost analiziranja, kritiziranja, kontroliranja i diseminiranja različitih društvenih pojava i fenomena. Medijsko re/prezentiranje ili, sa druge strane, izvjesni vid zanemarivanja dijelova stvarnosti uvjetovan je mnogobrojnim unutarmedijskim i izvanmedijskim faktorima. Stoga njihova mogućnost podsvjesnog razvijanja i učenja o religijskom identitetu, promocije određenih religijskih ideja i uvjerenja ostavlja mogućnost promicanja novih i učvršćivanja postojećih društvenih stavova. Oni nisu samo kreatori i diseminatori informacija već imaju mogućnost različitog uokvirivanja tih informacija u skladu s određenom svrhom koja može na mnogo načina utjecati na društveni ambijent i društvene odnose. Hrnjić-Kuduzović (2020: 94) navodi da treba razlikovati značenje termina *medijacije* i *medijizacije* / *medijalizacije*.

Medijacija (lat. Mediare – posredovanje) označava posredovanje u prenošenju poruka uz zadržavanje neutralnog suda. Akcenat je, dakle, na nepristranosti, na suzdržavanju od subjektivnog uokvirivanja i valorizovanja sadržaja komunikacije. Nasuprot tome, medijizacija označava proces u kojem mediji načinom selekcije i reprezentacije društvene stvarnosti utječu na oblikovanje i odvijanje društvenih procesa što rezultuje prilagođavanjem društvenih institucija i aktera zahtjevima masmedijske produkcije.

Analizirajući sveprisutne oblike medijizacije religije, u kontekstu Hjarvardovog (2022: 124) stajališta, kao oblika prilagodbe religije i religijskih organizacija kontinuirano promjenjivim medijskim formatima, bilježe se tri ključna pravca u okviru kojih se prvi odnosi na to da religijske institucije i autoriteti nisu više jedini izvori interpretacije religijskih tema i pitanja već mediji postaju izvori i kreatori takvih sadržaja, drugi se odnosi na to da je prisutna banalizacija religije, u smislu svođenja i prilagođavanja religijskih simbola potrebama popularne kulture, i treći – u okviru kojeg mediji preuzimaju značajne društvene funkcije religije kao što je vođenje zajednice i poticanje osjećaja pripadnosti (Hrnjić-Kuduzović, 2020: 96).

Hjarvard (2020) navodi da većinu sadržaja koji uključuju prikaze religije ne generiraju religijske organizacije, već su medijski produkti u službi različitih društvenih ciljeva. Vjerske organizacije i zagovornici mogu i dalje proizvoditi vlastite javne reprezentacije religije, ali opseg u kojem se one šire uveliko ovisi o medijskom sistemu, a vjerske organizacije su češće prisiljene reagirati na medijske reprezentacije religijskih pitanja nego obrnuto (Hjarvard, 2020: 21-22). Umjesto da doprinosi rješavanju sukoba kroz objektivno izvještavanje i racionalno argumentiranje, što bi trebala biti jedna od ključnih uloga medija, senzacionalističko izvještavanje često samo dodatno produbljuje sukobe. Iako se takve prakse mogu primijetiti u različitim područjima društva, religija je jedno od područja gdje su posljedice takvog pristupa najvidljivije i najopasnije (Hrnjić-Kuduzović, 2020: 96-97).

Tadić (2020: 151) medijizaciju religije razmatra u kontekstu teze tzv. vulgarnih kulturalnih oblika stasalih i nastalih u eri bosanskohercegovačke tranzicijske povijesti, pri čemu „vulgarno u navedenoj sintagmi ne implicira nikakvu filozofsku ili dijalektičku razradu, nego on naprosto znači ono primitivno koje je lišeno svakog kulturnog ozbiljenja u horizontu čovjekove povijesnosti“ i koji se očituje u svim dimenzijama stvarnosti re/prezentirajući stanje u društvu (Tadić, 2020: 151).

Jedan od pet vulgarnih oblika društvene stvarnosti autor prepoznaje i u medijskom prostoru.

Čak i skoro trideset godina nakon rata u Bosni i Hercegovini svjedočimo situaciji da se kao glavni pokazatelji iskaljivanja mržnje jednog naroda prema drugom mogu svesti na puku statistiku o uništenim religijskim objektima. To vidimo u medijskom prostoru, koji je i sam gotovo u cijelosti korumpiran od političkih subjekata, od printanih do elektronskih medija, od kojih vrlo često čujemo fraze izražene u smislu: “oni su nama uništili toliko i toliko džamija” ili “oni su nama spalili toliko i toliko crkava” ili “mi nismo palili crkve dok su oni nama zapalili džamije” itd. Ovakve fraze, najčešće u sferi dnevne politike, učestalo se koriste kao izvorište za političku legitimaciju zla te sistemsko indoktriniranje “mržnje ka drugom” koji je, baš kao kod Carla Schmitta, gotovo uvijek prikazan kao neprijatelj (Tadić, 2020: 65).

Medijski prostor na ovom tragu biva mjestom (re)produkcije društvene stvarnosti. Drugim riječima kazano, mediji umjesto da budu u funkciji prepoznavanja i identifikacije stvarnih problema društva, su u funkciji “discipliniranja” pojedinca u granice prihvatljivog diskursa (Tadić, 2020: 157). Dosadašnja istraživanja o medijskim re/prezentacijama religije i religijskih tema u bosanskohercegovačkom medijskom prostoru su malobrojna i obično je segment analize religije i religijskih tema sastavni, ali ne i fundamentalni predmet istraživanja. Jedno od takvih istraživanja proveo je 2007. godine Analitički centar Medijskih inicijativa i Media plan institut Sarajevo⁴. Istraživanje je bilo zasnovano na analizi sadržaja bosanskohercegovačke medijske produkcije s ciljem utvrđivanja na kakav način mediji tretiraju religije parcijalno i odnos religijskih zajednica generalno, koliko i kako mediji izvještavaju i o kojim religijskim zajednicama, kakav je kontekst takvih izvještavanja, u kojoj mjeri su zastupljene religijske teme, te izvještavanje o crkvama i vjerskim zajednicama i vjerskim autoritetima.

⁴ Mediji i religija – prezentacija religijskih tema, crkava i vjerskih zajednica i vjerskih autoriteta, Analiza na osnovu monitoringa medija.

Istraživanje je imalo za cilj, između ostalog, provjeriti: da li je medijsko izvještavanje obojeno predrasudama, da li je izvještavanje kvantitativno i kvalitativno uravnoteženo, da li se kroz religijske teme posreduju politički interesi, koje je izvještavanje o religiji u vezi s aktuelnim dnevnim dešavanjima, odnosno da li mediji kontinuirano ili kampanjski izvještavaju o ovim temama, da li postoji zloupotreba informacija i komentara i mogući utjecaji informacija na društveni ambijent, negativne reperkusije informiranja na stvaranje nacionalnih i vjerskih predrasuda i barijera te oživljavanje starih animoziteta.

Kriteriji za odabir medija bio je princip tiraža i utjecaja na javno mnijenje u BiH uz poštovanje teritorijalnog i nacionalnog (etničkog) balansa kako bi srazmjerno bila pokrivena tri konstitutivna naroda, odnosno tri religijske tradicije. Dominantni rezultati provedene analize pokazali su da pozicija religije u bosanskohercegovačkim medijima nije jasno određena, niti je dovoljno naznačen multireligijski karakter društva. Mediji se religijom i religijskim temama bave parcijalno uz opasku veće ili manje tolerancije prema „onom drugom“.

Ni u jednom mediju nije zabilježen negativan novinarski uklon prema cjelokupnoj religiji, njenom prakticiranju ili njenim vrijednostima. Međutim, u većini medija primijećeni su, istina, u manjem broju, negativni ukloni prema određenim pojavama i subjektima, i to najčešće pretjeranim potenciranjem nekih činjenica.

Rezimirajući ključne nalaze ove studije, generalni zaključak je da se, kada nema konkretnih velikih povoda, religija uključuje u medijske preokupacije koje najviše plijene pažnju medija kao što su politika i razne forme skandala. Da nije bilo političke konotacije i tzv. velikih tema, religija bi bila većinom potpuno zapostavljena, a tekstovi i prilozi o njoj bi se objavljivali na manje upečatljivim stranicama ili u posljednjem dijelu dnevnika (Medijske inicijative, Media plan institut, 2007).

Kako su mediji obično odraz društvenog okruženja u kojem egzistiraju, analiza medijskog izvještavanja o religiji i religijskim temama u bosanskohercegovačkim medijima polazi od stajališta da se prisutni medijski kreirani religijski narativi ne odnose na promicanje ideja razumijevanja drugog i drugačijeg, već na jačanje religijske identifikacije stanovništva, koje se posljedično reflektira na etničku, nacionalnu artikulaciju i na taj način produbljuju postojeću društvenu razjedinjenost. Pri čemu treba voditi računa i o tome da je medijska djelatnost diseminiranja sadržaja jasno omeđena različitim zakonskim okvirima čija elaboracija izlazi iz planiranog okvira rada i bila bi zasebni tematski okvir.

Metodološki okvir istraživanja

Predmetna analiza teorijski definira identitet u smislu specifičnih kategorija religijske, etničke i nacionalne pripadnosti, povezanosti i prihvatanja, analizirajući snažnu, povijesnu povezanost nacionalne i konfesionalne identifikacije na prostoru Bosne i Hercegovine kao jedne od elementarnih prepreka kreiranja nenasilnog društvenog okruženja. U takvom društvenom ozračju, identiteti u Bosni i Hercegovini, kojima su konfesija i religija na mnogo načina određujuće, u medijskim prikazima nisu samo prikazi koji diseminiraju vjeru karakterističnu za određenu religijsku zajednicu, već produkt koji služi određenim društvenim funkcijama, *sakralizaciji nacije* i *nacionaliziranju religijske zajednice* odnosno *religizaciji politike* i *politizaciji religije*, tj. medijizaciji religije (Hrnjić-Kuduzović, 2020: 94) i/ili vulgarizaciji medijskog prostora (Tadić, 2020: 151).

Polazeći od stajališta da se prisutni, medijski kreirani religijski narativi ne odnose na promicanje ideja razumijevanja drugog i drugačijeg, već na jačanje religijske identifikacije stanovništva koja se, opet, posljedično reflektira na etničku, nacionalnu artikulaciju i na taj način produbljuju postojeću društvenu razjedinjenost, istraživanje je usmjereno na analizu načina i formi medijskog izvještavanja o religiji i religijskim temama u Bosni i Hercegovini. *Područje analize* medijske re/prezentacije religije i religijskih tema obuhvatalo je politološki, komunikološki okvir, kao i područje sigurnosnih i mirovnih studija.

Predmet istraživanja odnosio se na analizu sadržaja medijskih izvještaja o religiji i religijskim temama te narativni okvir takvih medijskih re/prezentacija koje imaju mogućnost utjecaja na sveukupni društveni ambijent i kreiranje institucionalnih i sigurnosnih politika.

Problemski okvir istraživanja imao je za cilj prikazati da li medijski izvještaji o religiji imaju mogućnost formiranja svijesti o svom i drugačijem identitetu na način na koji se razlike, sukobi i nerazumijevanje neće produbljivati, već biti potpora razvoju međusobnog povjerenja u Bosni i Hercegovini.

Provedeno istraživanje imalo je za *cilj* prikazati:

- način i stil medijskog izvještavanja o religiji i religijskim temama;
- koje religijske teme se diseminiraju u javnom prostoru;
- da li je u medijskom prostoru religija sama po sebi tema ili je povezana sa nekim drugim kontekstom (etničkim, nacionalnim, političkim) u okviru kojeg se prezentira;
- da li su u medijskim narativima prisutne neosnovane tendencije generalizacije, stereotipizacije, degradacije i marginalizacije ili se o ovim temama govori faktički, objektivno i neutralno.

Analiza polazi od *hipoteze* da se prisutni, medijski kreirani religijski narativi ne odnose na promicanje ideja razumijevanja drugog i drugačijeg, već na jačanje religijske identifikacije stanovništva koja se posljedično reflektira na etničku, nacionalnu artikulaciju i na taj način produbljuje postojeću društvenu razjedinjenost, pri čemu način i stil medijskog informiranja ne može biti adekvatna potpora uspostavljanju društvenog mira. *Metode i tehnike istraživanja* uključivale su kvalitativni pristup prikupljanja i analize podataka.

Metodološki okvir istraživanja⁵ za jedinicu analize obuhvatio je izdvojene i uzorkovane medijske jedinice analize (tekst, radijski i televizijski prilog, fotografija) bosanskohercegovačkih medija koji su svojim tematskim okvirom

5 Prikupljanje sadržaja za analizu realizirali su studentice/i II ciklusa studija Odsjeka za žurnalistiku/komunikologiju, Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu u okviru predmeta Mediji i kulturni identiteti u toku semestra akademske 2024/2025. godine.

uključivali riječ „religija, vjera, konfesija” i prezentirani u toku 2024. godine. Uzorkovanih 16 medija uključilo je: tri printana izdanja dnevnih novina (Dnevni avaz, Dnevni list i Nezavisne novine), tri javne radijske stanice (BH Radio 1, Radio Federacije Bosne i Hercegovine, Radio Republike Srpske), tri privatne radijske stanice (Radio Sarajevo, Radio Antena, Radio RSG⁶), tri javne televizijske stanice (BHT 1, Televizija Federacije BiH, Televizija Republike Srpske), jednu korporativnu / privatnu televizijsku stanicu (Al Jazeera Balkans⁷) i tri online portala (Klix.ba, Hercegovina.info, oficijelni web portal televizije N1 Bosna i Hercegovina, n1info.ba).

Uzorkovanje medija čiji sadržaj je analiziran bilo je uvjetovano medijskim formatom, tj. prirodom medija. Analiza je imala intenciju da, bez obzira na statističke procjene dominantno korištenih medija u Bosni i Hercegovini i dostupne podatke o komunikacijskim navikama medijskih korisnika, u segment analize uključi sve medijske formate, tj. printane, elektronske i digitalne medije, pri čemu isključuje oblike drugih komunikacijskih kanala poput društvenih mreža, a koji ulaze u definicije platformi za diseminiranje sadržaja.

Drugi kriterij uzorkovanja medija odnosio se na vrstu medijskog ustrojstva (vlasničku strukturu), tj. uključio je javne i privatne / korporativne medijske formate zbog činjenice da se normativni okvir diseminiranja sadržaja kod javnih emitera razlikuje, u kontekstu određenih programskih uzusa, od privatnih kao i sveukupnost njihovih uređivačkih politika. Treći kriterij odabira medija odnosio se na ravnopravnu, teritorijalnu i entitetsku pokrivenost područja u okviru kojeg mediji djeluju. Istraživanje je pretpostavilo razjedinjeni medijski prostor u Bosni i Hercegovini u kontekstu etničkih preferencija i, shodno tome, uvjetovanu različitost kreiranja medijskih agendi u intenciji da se zabilježe dominantni medijski narativi na cjelokupnoj teritoriji Bosne i Hercegovine. Jedan od kriterija za odabir online portala bili su i dostupni podaci (DotMetrics, Google Analytics) njihove posjećenosti i čitanosti.

6 Radio Antena i Radio RSG pripadaju istoj medijskoj grupaciji za produkciju i emitiranje radijskih programa različitih formata.

7 Televizijska stanica koja je, nakon 14 godina djelovanja na prostoru Bosne i Hercegovine, do kraja jula 2025. godine u potpunosti obustavila produkciju televizijskog programa.

Pri čemu treba naglasiti da je u okviru cjelokupne programske sheme izdvojen jedan, dominantni programski segment (kod elektronskih medija – centralne informativne emisije) koji je uključio analizu diseminiranih sadržaja. Jedinice analize bili su novinski tekst, radijski i televizijski prilog.

Kriterijske varijable koje su se koristile u praćenju medijskih sadržaja bile su: naziv medija, vlasnička struktura medija, format medija, datum i mjesto objave, naslov/najava izdvojenog sadržaja, veličina i oblik sadržaja, tema sadržaja, autor sadržaja, vrsta produkcije sadržaja (vlastita / preuzeti), pozicija / mjesto objave, vrsta žanra / novinarske forme, način i stil izvještavanja, dominantna religija na koju se odnosi sadržaj, kontekst sadržaja, izvor i dominantna terminologija. U cilju pojašnjenja kriterijskih varijabli načina i stila izvještavanja, teme i konteksta analiza je bila usmjerena na podjelu analiziranih sadržaja na one u kojima se o religiji i religijskim temama govori na posredan ili neposredan način tj. da li je u fokusu medijske objave isključivo religija ili religijska tema ili je ona samo sastavni dio nekog drugog konteksta i tematike.

Dakle, unaprijed definirani konteksti odnosili su se na, isključivo religijske elemente (prigodničarsko izvještavanje, tradicijski/običajni elementi, teološke teme) i šire društvene oblasti (politika, kultura, socijalna tematika, povijest, rat, obrazovni i revijalni sadržaji itd.). Pri analizi ovih kriterijskih varijabli bilježen je i novinarski uklon diseminiranog sadržaja (pozitivan, negativan, neutralan) te da li je sadržaj formiran u skladu sa novinarskim imperativima poštivanja profesionalnih i etičkih standarda. Vremenska i prostorna odrednica istraživanja odnosila se na analizu medijskih sadržaja bosanskohercegovačkih medija objavljenih u periodu od 1. 12. 2024. do 1. 1. 2025. godine.

Osim uključenih kvantitativnih podataka o ukupnom broju objavljenih sadržaja koji se tematikom odnose na religiju i religijske teme, neka od ograničenja analize odnosila su se, osim na uključivanje kvantitativne analize, također, i na uključivanje u istraživanje i drugih oblika medijske produkcije (društvene mreže, podcast sadržaji, filmski i serijski programi, reklamna industrija itd.), specijalističkih dijelova programa i sadržaja posvećenih religiji i/ili religijskim temama kao i komparativne analize medijskih narativa zemalja u okruženju.

Sveobuhvatniju sliku religijskih narativa u medijskom prostoru pružio bi širi vremenski okvir analize, koji se ujedno smatra još jednim ograničenjem, s obzirom na to da je vremenski okvir analize obuhvatio termine proslava dva blagdana, što je rezultiralo pozicioniranjem religijskih tematika u fokus medijskih agendi. Vrlo je vjerovatno da bi komparativnim pristupom kvartalnih perioda uzorkovanja rezultati analize bili drugačiji.

Interpretacija rezultata istraživanja

Kvantitativni rezultati istraživanja pokazuju da su religija i religijske teme zastupljene u medijskim sadržajima različitih medijskih formata u Bosni i Hercegovini (Tabela 1., Grafički prikaz 1.). Najzastupljeniji format analiziranih sadržaja bile su vijesti a potom reportaže, izvještaji, intervjui i izjave vrlo često kombinirani u formi priloga. Analizirane jedinice pozicionirane su, najčešće, u rubrikama aktuelnih dešavanja u Bosni i Hercegovini, dnevnih novosti, svijeta i specifično u odnosu na teritorijalnu karakteristiku medijskog formata u okviru gradskih informacija. Manji postotak analiziranog sadržaja našao se u rubrikama tema i događanja, crne hronike, zanimljivosti i kulture. Većina sadržaja posvećenog religijama i religijskim temama ne nalazi se pri vrhu medijskog postavljanja agende osim u iznimnim slučajevima koji će biti elaborirani u nastavku. Također, pozicioniranje ovih tema u okviru sadržaja centralnih informativnih emisija najčešće je ostavljeno u okviru drugog dijela ili samog kraja čime se stječe dojam sporednosti tematskih okvira. Zastupljeni sadržaji imaju kraće forme interpretirane sadržine. Prezentirani sadržaji većinom su sadržavali informaciju o autorstvu ili izvoru, ako je bila riječ o preuzetim informacijama.

Tabela 1. Frekvencija analiziranih medijskih sadržaja u odnosu na broj objavljenih tema vezanih za religiju

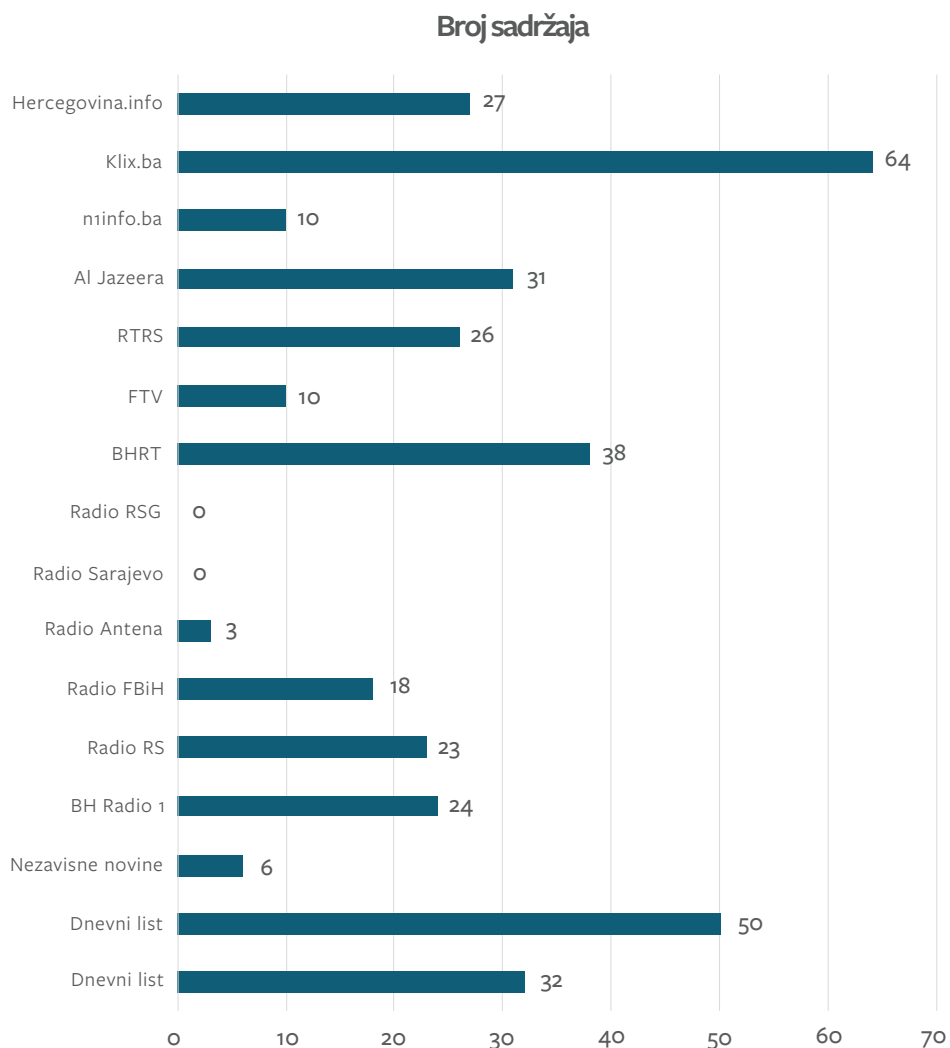
Vrsta medija	Ukupan broj diseminiranih i analiziranih sadržaja	Ukupan broj sadržaja posvećenih religiji i religijskim temama	Ukupan broj sadržaja u kojima se neposredno izvještava o religiji	Ukupan broj sadržaja u kojima se posredno izvještava o religiji
Printani mediji (dnevne novine)	2.266	95	41	54
Radijske stanice (javne)	1.291	65	37	28
Radijske stanice (privatne)	335	3	1	2
Televizijske stanice (javne)	927	74	40	34
Televizijska stanica (privatna)	1.286	31	20	11
Online portali	2.911	101	68	33
UKUPNO	9.016	369	207	162

Kvalitativna analiza izdvojenih sadržaja pokazuje da religija nije dominantno predstavljena kao tema sama po sebi, odnosno kao izolirana tema, već se pojavljuje unutar šireg društvenog, kulturnog i političkog konteksta. Uglavnom je predstavljena kroz vjerske obrede, običaje i praznične aktivnosti, no uvijek u vezi s društvenim vrijednostima poput zajedništva, solidarnosti, pomirenja i socijalne odgovornosti. Primjeri poput medijske ilustracije Božića, Adventa, Hadža, blagdana Svetog Nikole, pokazuju kako se religijski obredi integriraju u širi društveni okvir. Ovi događaji nisu samo prikazani kroz religijski aspekt, već i kroz socijalne tradicije, humanitarne akcije i pozive na mir i oprost, naročito u kontekstu globalnih nesigurnosti i konflikata. Stoga je i predmetna analiza pokazala kako je *prigodničarsko medijsko izvještavanje* o religiji i religijskim temama najzastupljenija tematska oblast. Pri čemu treba naglasiti da je vremenski okvir analize obuhvatio termine proslava dva blagdana Božića i Hanuke. Stoga se i najzastupljeniji tematski okvir diseminiranja *prazničnih tema* treba razmatrati u kontekstu perioda analize. Drugi, najzastupljeniji tematski okvir odnosio se na *aktuelna događanja* u kontekstu domaćih, regionalnih i globalnih sukoba ili suradnje između različitih religijskih zajednica (rat u Palestini, terorizam, vandalizam) koje često graniče s formatima *crne hronike*. U izdvojenim sadržajima religija se, također, pojavljuje u kontekstu *socijalnih problema i izazova*, kao što su nasilje nad ženama i potreba za očuvanjem porodičnih vrijednosti. Vjerski vođe pozivaju na moralnu odgovornost u rješavanju tih problema, te ističu važnost suradnje i međureligijskog dijaloga. Značajan segment analiziranih tematskih okvira odnosi se na povezanost religijskih elemenata s *kulturnim i humanitarnim / dobrotvornim aktivnostima*.

Analiza pokazuje da se većina tematskih klastera međusobno isprepliće i da većina diseminiranog religijskog sadržaja nikada nije samo dio jednog tematskog okvira. Također, oni su u većini slučajeva dio šireg *političkog konteksta* u okviru kojih se religija pojavljuje u sadržajima koji se bave političkim pitanjima, kao što su odnosi među religijskim zajednicama, vjerske slobode, politički utjecaj religijskih lidera ili institucija, kao i u vezi s zakonodavstvom koje se odnosi na religijska prava.

Ovakvu vrstu kontekstualnosti snažno diseminiraju teme povezanosti religijskih, vjerskih obreda u obilježavanju datuma iz rata u Bosni i Hercegovini. Dio sadržaja pripada i redu medijskih formata *senzacionalističkog narativa*.

*Prikaz 1. Objavljeni sadržaj posvećen religiji i religijskim temama
u odnosu na medijski format*

Najveći postotak analiziranih sadržaja odnosio se na religijske teme vezane za *katoličanstvo*, a potom *islam*, *pravoslavlje* i, u znatno manjim postocima *judaizam*, dok se druge religije uopće ne re/prezentiraju u medijskom prostoru. Također, u jednom medijskom formatu često se tematiziraju dvije religije.

Kada je u pitanju sadržaj, način i stil medijskog izvještavanja o religiji i religijskim pitanjima, većina prazničnih / blagdanskih tematika služi pukoj deskripciji ili pojašnjenju većini o životu, vjerovanju, običajima i tradiciji. Dakle, gotovo uvijek su ovi sadržaji formirani konstrukcijom i produkcijom programa „o religijskoj zajednici“ a ne „za religijsku zajednicu“. U nekim sadržajima novinarski ton je ponekad više emotivan ili senzacionalistički, naročito u tekstovima koji se bave kontroverznim temama, vjerskim sukobima ili specifičnim incidentima unutar vjerskih zajednica, naročito trenutnim ratovima u svijetu koji se većinski vode zbog narušenog suživota različitih religijskih grupa. U takvim tekstovima često se koriste izrazi koji izazivaju snažnije reakcije ili stavljaju akcenat na negativne aspekte određenih religijskih grupa što može utjecati na percepciju religijskih pitanja u javnosti i dovesti do polemika u medijskom diskursu.

Kao što je slučaj analiziranog primjera, „*Ezan smetao i uznemiravao jevrejske vojnike, naređeno spaljivanje zvučnika*“ (Dnevni avaz, 2024), sa podnaslovom „*Rat protiv ezana*“ (Dnevni avaz, 2024), gdje se jasno može spoznati odstupanje od glavne vijesti a to je nastavak ratnih sukoba u Gazi. Ili, prilog od 14. 12. 2024. godine emitiran u centralnoj informativnoj emisiji BHR 1 o posjeti američkog sekretara Bliskom Istoku termin (BHR 1, 2024) u okviru kojeg se javlja narativ povezanosti islama sa terorističkim organizacijama i radnjama.

„Američki državni sekretar Antony Blinken u okviru posjete Bliskom istoku poručio „da je važna ujedinjena podrška inkluzivnoj tranziciji nakon pada Basar al Asada neće dozvoliti da tzv „islamska država“ da iskoristi politički vakum i osigura zalihe hemijskog oružja za kojeg se vjeruje da postoji.“ (BHR 1, 2024).

U vijesti od 22. 12. 2024. godine emitiranoj u centralnoj informativnoj emisiji BHR 1 o napadu na božićnom sajmu u gradu jasno je naglašena religijska pripadnost i povezanost napadača.

„Napadaču na božićnom sajmu u gradu Magdeburg u Njemačkoj, sud je odredio istražni zatvor zbog ubistva. Policija saopštava da se istraga nastavlja. U napadu je ubijeno 5, a povrijeđeno 200 osoba. Napadač je porijeklom iz Saudijske Arabije a na društvenim mrežama izražavao antiislamske stavove te podržavao desničare i teoretičare zavjere.“ (BHR1, 2024).

Zanimljivo je spomenuti da su se ove dvije vijesti našle u svim analiziranim medijima, i to pri samom vrhu postavljenog medijskog, dnevnog reda. Za razliku od ostalih vijesti koje su se obično nalazile u drugom dijelu dnevnika ili pri kraju ova se na većini medija našla u najavnim vijestima.

Pravim primjerom politizacije religije i religijskih pitanja možemo smatrati sadržaje emitirane na javnim servisima Republike Srpske. Skoro svaku religijsku vijest prati jedna o tome kako je neko od političkih djelatnika to čestitao ili kako su politički djelatnici nešto uradili povodom tog praznika / blagdana.

Jedna od takvih vijesti je i ona objavljena na Radiju Republike Srpske, 19. 12. 2024. godine „Paketiće za Nikol dan dobila i djeca u Institutu za fizikalnu medicinu „Dr. Miroslav Zotović“. Tu se trenutno liječi 47 mališana. Paketiće je uručio predsjednik Narodne skupštine RS-a Nenad Stevandić.“ (Radio RS, 2024).

Posjete i sastanci sa vjerskim poglavarima poslužile su kao instrument vlastite političke promocije, „U posjeti Dodiku u bolnici u Beogradu bio je episkop Marčanski Vikar Mitropolita banjalučki Sava. „Ponosan sam i počastvovan posjetom“ napisao je Dodik na društvenoj mreži X.” (Radio RS, 2024). Vijest od 10. 12. 2024. godine, također, u okviru izvještavanja o zdravstvenom stanju predsjednika Republike Srpske govori da je, uz porodicu u posjeti bio i patrijarh Porfirije (Radio RS, 2024). Tome u prilog govori i objavljena vijest u centralnoj informativnoj emisiji Radija, 4. 12. 2024. godine, o održanom sastanku predsjednika Milorada Dodika i Aleksandra Vučića sa jednim od poglavara crkve, Episkopom švicarskim u kojem je potencirana izjava Episkopa kako je predsjednik Republike Srpske podnio veliku žrtvu za Republiku posljednju deceniju (Radio RS, 2024).

Snažnu simboličku povezanost religijskog, konfesionalnog s etničkim i nacionalnim elementima, kreiranim u političkom ambijentu bilježimo i u vijesti emitiranoj 11. 12. 2024. godine, u okviru informiranja o Zaključcima Narodne skupštine RS-a o posjeti predsjednika Kosova, Albina Kurtija. U izjavi poslanika SDS-a Ognjena Bodiroma, on spominje sljedeće:

„Ne dolazi u obzir nikakva podjela Kosova i Metohije ni o kakvoj nezavisnoj državi jer ponavljam, pored Srpske pravoslavne crkve, ćiriličnog pisma, Kosovo i Metohija su jedni od osnovnih stubova vitalnog nacionalnog interesa srpskog naroda.“ (Radio RS, 2024).

Pozivanje na povijesne događaje i ratna stradanja u vijestima, obilježene vjerskim obredima, gradi se oštar narativ prema pripadnicima drugih etničkih grupacija. Nekoliko primjera to ilustrira. Jedan je od 14. 12. 2024. godine u okviru izvještavanja o obilježenoj godišnjici stradanja 109 civila i vojnika u Bjelovcu kod Bratunca, 1992. godine i služenom Parastosu (Radio RS, 2024) a drugi, od 15. 12. 2024. u kojem se molitvenim sjećanjem obilježava stradanje na Nikol dan 1992. godine u Gornjoj Jošanici kod Foče (Radio RS, 2024).

Radio Federacije Bosne i Hercegovine je u centralnoj informativnoj emisiji, također, izvještavao o obilježavanju 31. godišnjicu početka zatvaranja nekadašnjeg logora HVO-a Gabela kod Čapljine, u organizaciji Udruženje logoraša Stolac i Saveza udruženja logoraša Hercegovačko-neretvanskog kantona ali sa dominantnim narativom pretočenim u poruci Predsjednika Caritasa nadbiskupa vrhbosanskog Tome Vukšića: „Učinimo dobro“ (Radio FBiH, 2024). Elaborirane narative poslijeratnih etničkih sukoba ilustriraju i medijski primjeri izvještavanja u okviru kojih se etničke ne/slobode alegorijski povezuju sa religijskim potvrđujući Hjarvardovu (2020) da su mediji preuzeli važnu ulogu ne samo u prenošenju religijskih simbola već i njihovu proizvodnju i oblikovanje koje će služiti društvenim funkcijama.

„Zabrana gradnje objekta za molitvu u selu Brijesnica, Srbi iz sela Brijesnica kod Lukavca dobili su zabranu gradnje za objekat za molitvu i okupljanje od Inspekcije grada Lukavca. Ogorčeni povratnici pozivaju nadležne na reakciju i rješavanje problema. Izjava Nikole Čeketića, sveštenik u selu: „Nikoga ne ugrožavamo, nikome ne prijetimo, nikome ne smetamo. Mi želimo da se molimo Bogu na svojim vjekovnim ognjištima tu sa svojim narodom.“ (Radio RS, 2024).

Vijest od 26. 12. 2024. godine o Hadži pašinoj džamiji, poznatijoj kao drvenoj džamiji, u Brčkom koja je potpuno izgorjela tokom noći uprkos naporima vatrogasaca da ugase požar objavili su gotovo svi mediji. Uzrok požara nije bio poznat. Komparirajući narative iste, objavljene tematike zabilježeno je da je i ona bila podložna političkom, medijskom oblikovanju.

„Predsjednik Dodik će za obnovu izgorjele džamije iz budžeta uplatiti 50 hiljada maraka. Republika Srpska prema svim bogomoljama odnosi se s posebnim poštovanjem, napisao je Dodik na društvenoj mreži X.“ (Radio RS, 2024).

Analizirani narativi pokazuju izvjestan vid senzacionalizma i banalizacije pri tematiziranju religijskih tema naročito na online portalima. Vidljivo je to u nizu objavljenih naslova: „*Snježana prešla na islam u džamiji u Cazinu: Suze na njenom licu dovoljno govore*“ (n1info.ba, 2024), „*Muslimanka se odbila rukovati sa policajcem u Francuskoj, priveli je*“ (n1info.ba, 2024), „*Božo Vrećo: U Sarajevu nisam prihvaćen zato što nisam musliman*“ (n1info.ba, 2024). Frekvencija korištene terminologije bilježi i korištenje neadekvatnih riječi, fraza i izraza i neadekvatna upotreba termina.

Npr. u naslovima: „*Čiste zemlju od Arapa*“ (Dnevni avaz, 2024), „*Pravoslavci protiv, povučena dozvola za rekonstrukciju Hajdar-pašine džamije*“ (n1info.ba, 2024), termin tzv. *islamske države* koji se koristi u negativnom kontekstu aludirajući na terorističke organizacije ISIS i ISIL ili koreliranje termina „*muslimani – mudžahedini*“.

U fundusu analiziranog ilustrativnog, pratećeg audio i video sadržaja većina odgovara tematskoj pokrivenosti. Izuzetak čini prilog emitiran na Televiziji Republike Srpske od 16. 12. 2024. godine koji se odnosi na vijest o objavljenoj reportaži ruske državne televizije posvećene godišnjici Dejtonskog mirovnog sporazuma „*Mir sa pozicije snage, Granica između RS-a i muslimansko-hrvatske Federacije u BiH nije obilježena graničnim stubovima*“ (Televizija Republike Srpske, 2024). Bogomolje su iskorištene kao alegorije graničnih linija. Sa jedne strane pravoslavni hram, sa druge džamija i granična linija pod minskim poljima.

Provedena analiza sadržaja pokazuje da na pojedinim medijima postoji obrazac dominantnih tema vezanih za samo jednu religijsku zajednicu. Religija koja se u praćenom sadržaju spominjala u većini slučajeva na Televiziji Republike Srpske jeste pravoslavlje. To nam govori činjenica da je u 29 slučajeva u kojima se spominje religija, islam spomenut jednom, i to u negativnom kontekstu, a katoličanstvo je spomenuto tri puta, uoči Božića. Od 31 objavljenih sadržaja koji su posredno ili neposredno uključivali religiju Al Jazeera je većinskim dijelom diseminirala sadržaje vezane za islam. Online portal Hercegovina.info svih 27 sadržaja koji su uključivali tematiziranje religije ili religijskih pitanja vezali su za katoličanstvo.

Možemo zaključiti da je provedena analiza pokazala da *način i stil medijskog izvještavanja* pozicionira religiju i religijske teme na margine medijskih agendi osim u slučajevima kada se one diseminiraju u političkom ili senzacionalističkom kontekstu. Pri tome, senzacionalistički kontekst uvijek je označavao povijesne, ratne, političke priče fokusirane na narativ konflikta, nerazumijevanja ili iskorištavanja u svrhu političke samopromocije. To pokazuju vrlo oskudne novinarske forme prezentacije, osuđene bilo koje vrste analitičko – istraživačkog fokusa, i njihovo pozicioniranje u odnosu na prezentaciju drugih tema i aktualnih društvenih pojava i dešavanja. Bilo da je riječ o neposrednom ili posrednom izvještavanju o religiji, najviše sadržaja u kojima su religijske teme bile zastupljene diseminirane su od online portala i printanih medija a potom elektronskih, televizije i radija. Javni emiteri su prednjačili u zastupljenosti ovih tematskih okvira u odnosu na privatne / korporativne medije (Tabela 1., Grafički prikaz 1.).

Najzastupljeniji *tematski okvir* izvještavanja o religiji bio je prigodničarski, odnosno onaj koji je bio posvećen prazničnim aktivnostima. No, kao i takav, religija u njemu nije bila izolirana tema, isključivo teološkog karaktera, već se pojavljivala unutar šireg društvenog, kulturnog i političkog konteksta.

Najznačajniji nalaz analize pokazuje da religijski sadržaji u medijima nisu samo i isključivo forme medijacije već medijizacije jer načinom re/prezentiranja formiraju svijest o svom i drugačijem identitetu na način na koji se razlike, sukobi i nerazumijevanje produbljuju. Ovu tvrdnju najrječitije ilustrira podatak da mediji, iako nisu omeđeni teritorijalnim granicama, u smislu dostavljanja programskih sadržaja, narativno postavljaju jasne političko-pravne, entitetske granice. Tome svjedoči podatak da mediji, organizirani u različitim etničkim zajednicama prate obrazac dominantnih tema vezanih za samo jednu religijsku zajednicu i to najčešće kreirajući emotivan ili senzacionalistički ton i zauzimajući svaki, izuzev neutralnog uklona. Iskorištavanjem religije, religijskih obreda i običaja pri revizionizmu povijesnih događaja i ratnih stradanja gradi se oštar narativ prema pripadnicima drugih etničkih grupacija.

Zaključak

Teorijski okvir analize pokazuje da povezanost religijskog, etničkog i nacionalnog identiteta predstavlja jedan od složenih transformativnih procesa u društvenoj teoriji. Povijesne analize pokazuju da je organizirani vid religije bio jedan od značajnih elemenata razvoja etnija, njegove sakralizacije, u smislu koje će zajednice formirane na osnovu etničko-religijske simbolike, u periodu moderne, postati nacionalne. No, religijski element zasigurno nije bio jedini i isključivi element ovog transformativnog procesa zajednica. Suvremeno, umreženo društvo, koje je pretpostavljalo stvaranje apstraktnih identiteta i bezličnih organizacija ponovno je revitaliziralo etničke i nacionalne identitete koji bi pojedincima unutar zajednica mogli pružiti oslonac i sigurnost koji je bio osiguran u okviru tradicijskih obrazaca. Harvieu-Leger (2000: 162) je u tom kontekstu, individualističko orijentiranih, zapadnih, demokratskih društava, oslabljenih društvenih i konfesionalnih veza, pretpostavila „ponovno oživljavanje identiteta zajednice“ kroz korištenje simboličkog materijala preuzetog iz religija što u multikulturalnim društvima predstavlja izravnu opasnost demokratskoj stabilnosti. Bellah (1967: 101-105) će takvu transformaciju religije označiti konceptom građanske religije, Gentile (2006: xiv, 45) političke religije, Hayes (1960: 164 -172) nacionalizma kao religije, a Asad (2003: 199) „proizvodnje religije“.

Konfesija je u Bosni i Hercegovini imala snažnu ulogu u razvitku identiteta. U povijesti je mehanizam *milleta*, za vrijeme Osmanskog perioda, proces etničke i nacionalne identifikacije stanovnika Bosne i Hercegovine neodvojivo vezao uz religijsku pripadnost koja je postala, na izvjestan način, određujuća do danas. Uprkos periodu Titove antinacionalne politike, koja je jasno ukazivala na potrebu odvajanja religijske i nacionalne pripadnosti, vodeći se iskustvima u okviru kojih je povijest jugoslovenskih naroda ispunjena nacionalnim sukobima na vjerskoj osnovi, religijske zajednice u Bosni i Hercegovini gradile su svoj identitet u tijesnoj vezi s tri vodeće nacionalne stranke. Takvi procesi rezultirali su *sakralizacijom nacije* i *religizacijom politike* i obratno.

Cvitković (2005: 139-143) će kao rezultat toga vidjeti status *državne konfesije* u okviru kojih je uvijek jedna, na druga dva područja, u poziciji manjine. Nacionalne manjine koje percipiraju sebe kao poseban narod, a ne kao dio zajedničke nacije, moraju se ili asimilirati ili otcijepiti (Kymlicka, 2003: 86) jer multinacionalne države ne mogu opstati ukoliko razne nacionalne skupine nemaju osjećaj privrženosti prema široj političkoj zajednici u kojoj zajedno žive (2003: 23). Tako će, prema Tadićevoj (2020: 65) konstataciji, Bosna i Hercegovina biti vjerodostojan primjer djelovanja političkih religija po obrascu i principu imaginiranja i projektiranja drugoga i različitoga kao neprijatelja.

Harvieu-Leger (2000: 162) pojašnjava da se ovakvi „obnovljeni oblici mobilizacije i izmišljanja zajedničkog sjećanja“ ne crpe samo iz religijskog fundusa već „i iz resursa koje nudi profana povijest i kultura, a koji se i sami prerađuju u skladu s društvenim i političkim interesima kojima služe (Harvieu-Leger, 2000: 162). Ono što danas može biti i medijski prostor i ono što možemo nazvati medijizacijom religije, ili što Tadić (2020: 151) naziva jednim od vulgarnih kulturalnih oblika. Iako Casanova (1994: 3) smatra da je proces „deprivatizacije religije“, osamdesetih godina značio neočekivani javni interes za religijom, između ostalog i od medija, povezanost religije i medija je mnogo starija. Štaviše, religija i religijske institucije iskazivale su više interesa za komunikacijske i medijske djelatnosti nego što su to mediji činili od osamdesetih godina do danas. One su, takoreći, oblikovale komunikacijske procese. Procesima selektiranja i uokvirivanja tema koje će se naći na agendama mediji imaju mogućnost analiziranja, kritiziranja, kontroliranja i diseminiranja različitih društvenih pojava i fenomena. Stoga njihova mogućnost podsvjesnog razvijanja i učenja o religijskom identitetu, promocije određenih religijskih ideja i uvjerenja ostavlja mogućnost promicanja novih i učvršćivanja postojećih društvenih stavova.

Sadržaje koji ostavljaju takvu mogućnost, prema Hjarvardu (2020), ne produciraju religijske organizacije već su medijski produkti u službi različitih društvenih ciljeva, *sakralizacije nacije* i *nacionaliziranja religijske zajednice* odnosno *religizacije politike* i *politizacije religije*.

Procesi medijizacije religije onemogućili su religijskim organizacijama isključivo pravo izvora i interpretacije religijskih tema i otvorili medijski prostor građanskim i političkim religijama.

Provedena analiza medijskih sadržaja 16 medijskih formata u Bosni i Hercegovini pokazuje da se prisutni medijski kreirani religijski narativi ne odnose na promicanje ideja razumijevanja drugog i drugačijeg, već na jačanje religijske identifikacije stanovništva koja se posljedično reflektira na etničku, nacionalnu artikulaciju i na taj način produbljuju postojeću društvenu razjedinjenost. Jer, kako podaci ovog malog isječka medijski re/prezentirane stvarnosti govore, „drugačijih“ gotovo da i nema, osim postojećih „drugih“ koje treba uokviriti u dominantan narativni okvir i nikako drugačije. Dominantni tematski fokus religije i religijskih tema u bosanskohercegovačkom medijskom prostoru, prema rezultatima analize, gotovo nikako ne prezentira njen teološki karakter, već se medijska re/prezentacija religije pojavljuje unutar šireg društvenog, kulturnog i političkog konteksta. Ograničenja provedene analize, ostavljaju prostor i mogućnostima drugačijih interpretacija. Uloga religije, u kontekstu međunacionalnog pomirenja, u medijskim narativima trebala bi biti nužna potpora pronalasku i stvaranju kohezivne snage kao jednog od najbitnijih elemenata i pretpostavki i pomirenja i mira. Pretpostavke tog pomirenja Cvitković (2005: 22) vidi u promatranju „sa aspekta humaniteta a ne nacionaliteta“:

- izgrađena jasna svijest o svom (samo)identitetu;
- biti otvoren prema „drugom“ i „drugačijem“;
- njegovati razgovor „s njima“, a ne razgovor o „njima“;
- biti spreman da se kritički promišljaju vlastita stajališta; razvoj međusobnog povjerenja.

Stoga bi se i medijski narativi o religiji i religijskim temama trebali graditi na:

- poštovanju svih uvjerenja, pa i religijskih, svakog pojedinca i suzdržavanju od uplitanja u njih;
- neizražavanju vlastitih i tuđih stavova i pogleda na religiju;
- podučavanju o religijama koristeći se činjenicama, objektivno i neutralno;
- kreiranju sadržaja koji neće biti „o vjerskim zajednicama“ nego „za vjerske zajednice“;
- izostavljanju svakog vida dominantnog promicanja jedne religije ili religijskog uvjerenja;
- izostavljanju svakog vida kritiziranja određenih religija i religijskih uvjerenja;
- zastupanju najrazličitijih mogućih religijskih pogleda, tradicija i uvjerenja, naročito onih koje su malo ili gotovo nikako zastupljene u društvenom okruženju;
- prepoznavanju sadržaja, činjenica i informacija koje zloupotrebljavaju religiju u cilju ostvarenja različitih interesa.

Iako religijske podjele i njihova zloupotreba u okviru medijskih re/prezentacija, mogu biti uzrokom / skrivačem mnogih konflikata (Cvitković, 2005:128), tradicije mnogih od njih i njihovo naučavanje mogu biti izvor i poticaj za stvaranje mira (Cvitković, 2005: 134).

Literatura:

- o Andersen, H. C. (1843). *Ružno pače*. Pristupljeno u oktobru 2025. s <https://www.bajke.hr/ruzno-pace-andersen/>.
- o Asad, T. (2003). *Formations of the Secular, Christianity, Islam, Modernity*. Stanford: Stanford University Press. Pristupljeno u novembru 2025. s <https://dokumen.pub/qdownload/formations-of-the-secular-christianity-islam-modernity-9780804783095.html>.
- o Bellah, N., R. (1967). Civil Religion in America. *Daedalus*, Summer, 1988, Vol. 117, No. 3, *Three Decades of "Daedalus"* (Summer, 1988), pp. 97-118. Pristupljeno u novembru 2025. s <https://www.jstor.org/stable/pdf/20025171.pdf>.
- o Berman, H. (1983). *Law and Revolution, The Formation of the Western Legal Tradition*. Cambridge, Massachusetts and London: Harvard University Press. Pristupljeno u novembru 2025. s https://politicayderechoenlaedadmedia.wordpress.com/wp-content/uploads/2016/07/berman_law_and_revolution_the_formatibookzz-org-1.pdf.
- o Casanova, J. (1994). *Public Religion in the Modern World*. Chicago and London: The University of Chicago Press. Pristupljeno u novembru 2025. s <https://www.scribd.com/document/560290409/Jose-Casanova-Public-Religions-in-the-Modern-World-University-of-Chicago-Press>.
- o Cvitković, I. (1999). *Religije suvremenog svijeta*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka, Svjetska konferencija religija za mir.
- o Cvitković, I. (2005). *Sociološki pogledi na naciju i religiju*. Sarajevo: DES.
- o Dnevni avaz, Anadolija (1. 12. 2024.). *Rat protiv ezana*, Globus.

- o Duranović Koso, S., Trbić, N., Radio Bosne i Hercegovine, BHR 1 (14. 12. 2024.). *Posjeta američkog državnog sekretara Antonyja Blinkena u okviru posjete Bliskom istoku*, Centralna informativna emisija Dnevnik Radija Bosne i Hercegovine.
- o Džafić, A., Krčalo, N., Ramić, E. (2019). *Zov (post)modernih sirena: Identitet kao centralni istraživački problem društvenih i humanističkih nauka 20. i 21. stoljeća*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
- o Fejzagić, M., Radio Federacije Bosne i Hercegovine (15. 12. 2024.). *Udruženje logoraša Stolac i Savez udruženja logoraša Hercegovacko-neretvanskog kantona obilježili 31. godišnjicu početka zatvaranja nekadašnjeg logora HVO-a Gabela kod Čapljine*, Centralna informativna emisija Dnevnik Radija Federacije Bosne i Hercegovine.
- o Gentile, E. (2006). *Politics as Religion*. New York: Princeton University Press and Oxford. Pristupljeno u novembru 2025. s <https://dokumen.pub/qdownload/politics-as-religion-9781400827213.html>.
- o Harvieu-Leger, D. (2000). *Religion as a Chain of Memory*. New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press. Pristupljeno u novembru 2025. s <https://dokumen.pub/qdownload/religion-as-a-chain-of-memory-0813528275-9780813528274.html>.
- o Hayes, J. H. C. (1960). *Nationalism: A Religion*. New York: The Macmillan Company. Pristupljeno 2025. s <https://archive.org/details/NationalismAReligion>.
- o Hjarvard, S. (2020). Three Forms of Mediatized Religion: Changing the Public Face of Religion, u: Hjarvard, Stig i Lövheim, Mia (ur) *Mediatization and Religion: Nordic Perspectives* (str. 21-44). Göteborg: Nordicom. Pristupljeno u oktobru 2025. s https://www.researchgate.net/profile/Stig-Hjarvard/publication/343479624_Three_Forms_of_Mediatized_Religion_Changing_the_Public_Face_of_Religion/links/5f3f7151a6fdcccc43dfo1f6/Three-Forms-of-Mediatized-Religion-Changing-the-Public-Face-of-Religion.pdf.

- o Hrnjić-Kuduzović, Z. (2020). Implikacije medijizacije religije: transformacija, hibridizacija i spektakularizacija. *Logos* 8(1): 93-108. Pristupljeno u septembru 2025. s https://www.academia.edu/49077150/Implikacije_medijizacije_religije_Transformacija_hibridizacija_i_spektakularizacija.
- o Identitet. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025. Pristupljeno 18. oktobra 2025. s <https://www.enciklopedija.hr/clanak/identitet>.
- o Kymlicka, W. (2003). *Multikulturalno građanstvo: Liberalna teorija manjinskih prava*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- o Lavić, S. (2014). *Leksikon socioloških pojmova*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka Sarajevo.
- o Maksimović, D., Nicović, M., Radio Bosne i Hercegovine, BHR 1 (22. 12. 2024.). *Napadaču na božićnom sajmu u gradu Magdeburgu u Njemačkoj sud odredio istražni zatvor zbog ubistva*, Centralna informativna emisija Dnevnik Radija Bosne i Hercegovine.
- o N1 BiH. (8. 12. 2024.). Božo Vrećo: U Sarajevu nisam prihvaćen zato što nisam musliman. www.n1info.ba, Showbiz, <https://n1info.ba/showbiz/bozo-vreco-u-sarajevu-nisam-prihvacen-zato-sto-nisam-musliman/>. Pristupljeno u decembru 2024.
- o N1 BiH. Anadolija. (24. 12. 2024.). Muslimanka se odbila rukovati sa policajcem u Francuskoj, priveli je. www.n1info.ba, Svijet, <https://n1info.ba/svijet/muslimanka-se-odbila-rukovati-sa-policajcem-u-francuskoj-priveli-je/>. Pristupljeno u decembru 2024.
- o N1 BiH. Radio Slobodna Evropa. (30. 12. 2024.). *Pravoslavci protiv, povučena dozvola za rekonstrukciju Hajdar-pašine džamije*. www.n1info.ba, Kultura, <https://n1info.ba/kultura/pravoslavci-protiv-rekonstrukcije-dzamiije/>. Pristupljeno u decembru 2024.

- o N1 BiH. (31. 12. 2024.). *Snježana prešla na islam u džamiji u Cazinu: Suze na njenom licu dovoljno govore*. www.n1info.ba, Vijesti, <https://n1info.ba/vijesti/snjezana-presla-na-islam-u-dzhamiji-u-cazinu-suze-na-njenom-licu-dovoljno-govore/>, Pristupljeno u decembru 2024.
- o Radio Republike Srpske (4. 12. 2024.). *Održan sastanak predsjednika Milorada Dodika i Aleksandra Vučića sa jednim od poglavara crkve, Episkopom švicarskim*, Centralna informativna emisija Dnevnik Radija Republike Srpske.
- o Radio Republike Srpske (10. 12. 2024.). *Zdravstveni izvještaj o predsjedniku Republike Srpske*, Centralna informativna emisija Dnevnik Radija Republike Srpske.
- o Radio Republike Srpske (11. 12. 2024.). *Zaključci Narodne skupštine RS-a o posjeti predsjednika Kosova, Albina Kurtija*, Centralna informativna emisija Dnevnik Radija Republike Srpske.
- o Radio Republike Srpske (11. 12. 2024.). *Zabrana gradnje objekta za molitvu u selu Brijesnica*, Centralna informativna emisija Dnevnik Radija Republike Srpske.
- o Radio Republike Srpske (12. 12. 2024.). *U posjeti Dodiku u bolnici u Beogradu episkop Marčanski Vikar Mitropolita banjalučki Sava*, Centralna informativna emisija Dnevnik Radija Republike Srpske.
- o Radio Republike Srpske (14. 12. 2024.). *Obilježena godišnjica stradanja 109 civila i vojnika u Bjelovcu kod Bratunca*, Centralna informativna emisija Dnevnik Radija Republike Srpske.
- o Radio Republike Srpske (15. 12. 2024.). *Molitveno sjećanje na srpsko stradanje na Nikol dan 1992. godine*, Centralna informativna emisija Dnevnik Radija Republike Srpske.
- o Radio Republike Srpske (23. 12. 2024.). *Paketiće za Nikol dan dobila i djeca u Institutu za fizikalnu medicinu „Dr. Miroslav Zotović”*, Centralna informativna emisija Dnevnik Radija Republike Srpske.

- o Radio Republike Srpske (26. 12. 2024.). *Hadži pašina džamija u Brčkom izgorjela tokom noći*, Centralna informativna emisija Dnevnik Radija Republike Srpske.
- o Radojković, M., Stojković, B. (2009). *Informaciono komunikacioni sistemi*. (2 ed.). Beograd: Clio.
- o Smith, D., A. (1986). *Ethnic origins of Nations*. Oxford: Basil Blackwell. Pristupljeno u novembru 2025. s <https://scispace.com/pdf/the-ethnic-origins-of-nations-5gfw257kcg.pdf>.
- o Smith, D., A. (1991). *National Identity*. London: Penguin Books. Pristupljeno u novembru 2025. s <https://www.scribd.com/document/46951571/National-Identity?v=0.872>.
- o Šavija-Valha, N. (2009). Religijski identiteti i društvena struktura Bosne i Hercegovine. *Migracijske i etničke teme*, 25 (1-2), 49-67. Pristupljeno u martu 2025. s <https://hrcak.srce.hr/40108>.
- o Tadić, T. (2020). *Ogledi iz sociologije religije, Hazarderstvo javnih religija*. Sarajevo: Academia analitica, Društvo za razvoj logike i analitičke filozofije u BiH. Pristupljeno u decembru 2025. s <https://academiaanalitica.wordpress.com/wp-content/uploads/2020/11/tomislav-tadic-ogledi-iz-sociologije-religije.pdf>.
- o Udovičić, R., Marko, D., Butković, B., Panić, K., Korda, J. (2007). *Mediji i religija – prezentacija religijskih tema, crkava i vjerskih zajednica i vjerskih autoriteta, Analiza na osnovu monitoringa medija*. Sarajevo: Analitički centar Medijskih inicijativa i Media plan instituta Sarajevo. Pristupljeno u decembru 2025. s <https://mediaplaninstitut.wordpress.com/wp-content/uploads/2017/05/medij-i-religija.pdf>.
- o Televizija Republike Srpske (16. 12. 2024.). *Mir sa pozicije snage, Grani- ca između RS-a i muslimansko-hrvatske Federacije u BiH nije obil- ježena graničnim stubovima*, Centralna informativna emisija Dnevnik Televizije Republike Srpske.

- o Tucaković, Š. (2000). *Historija komuniciranja*. Sarajevo: Univerzitetska knjiga.
- o Zgodić, E. (2000). *Titova nacionalna politika, Temeljni pojmovi, načela i vrijednosti*. Sarajevo: Kantonalni odbor SDP BiH.